ПРАВО, ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И СВОБОДА

Фридрих А. Хайек

ИЛЮЗИЯТА НА СОЦИАЛНАТА СПРАВЕДЛИВОСТ

ВТОРИ ТОМ

CamScanner

ПРАВО, ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И СВОБОДА

Ново изложение на либералните принципи на справедливостта и политическата икономия

Том II

ИЛЮЗИЯТА НА СОЦИАЛНАТА СПРАВЕДЛИВОСТ

Фридрих А. Хайек

Превод от английски
Александър Кацарски

Университетско издателство "Св. Климент Охридски"
София • 1998

CamScanner

В свободното общество държавата не управлява делата на хората. Тя установява справедливост между хора, които сами управляват делата си.

Уолтър Липман. *Изследване на принципите на доброто общество.* Бостън, 1937, с. 267

CamScanner

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 10

7. ОБЩЕСТВЕНО БЛАГО И ЧАСТНИ ИНТЕРЕСИ 13

В свободното общество общото благо се състои на първо място в създаването на условия за преследване на неопределени индивидуални цели 13

Обществен интерес и колективни облаги 18

Правила и незнание 20

Важността на абстрактните правила като ръководство за действие в свят, в който повечето негови елементи са неизвестни 23

Воля и мнение, цели и ценности, нареждания и правила и други терминологични въпроси 25

Абстрактните правила се явяват върховни ценности, защото обслужват неизвестни частни цели 28

Конструктивистката самоизмама на утилитаризма ... 30

Всяко критично преразглеждане или усъвършенстване на правилата за поведение става в рамките на дадена система от такива правила 37

"Генерализацията" и критерият на универсализма 41

За да изпълняват функциите си, правилата трябва да се прилагат продължително 42

8. В ТЪРСЕНЕ НА СПРАВЕДЛИВОСТТА 45

Справедливостта е характеристика на човешкото поведение 45

Справедливост и право 48

Правилата за справедливо поведение са общи забрани за несправедливо поведение 50

Не само правилата за справедливо поведение, но и проверката на тяхната справедливост са негативни 54

Значението на негативния характер на проверката за несправедливост 58

CamScanner

Идеологията на правния позитивизъм 60
"Чистото учение за правото" 64
Право и морал 73
"Естественото право" 76
Право и суверенитет 77

9. "СОЦИАЛНА" ИЛИ ДИСТРИБУТИВНА СПРАВЕДЛИВОСТ 79
Понятието "социална справедливост" 79
"Социалната справедливост" завладява въображението на хората 82
Неприложимост на понятието за справедливост към резултатите от един спонтанен процес 85
Правилата на икономическата игра, при които не само поведението на играчите, но и резултатът могат да са справедливи 88
Декларираната необходимост от вяра в справедливостта на възнагражденията 91
Не съществува "стойност за обществото" 93
Значението на "социален" 97
"Социална справедливост" и равенство 99
"Равенство на възможностите" 103
"Социална справедливост" и свобода в рамките на правото 104
Пространственият обхват на "социалната справедливост" 107
Искания за компенсация за непривлекателен труд 111
Недоволството от загубата на обичайни позиции 113
Изводи 116

Допълнение. СПРАВЕДЛИВОСТ И ПРАВА НА ЛИЧНОСТТА 122

10. ПАЗАРЕН РЕД ИЛИ КАТАЛАКСИЯ 128
Същността на пазарния ред 128
Свободното общество е плуралистично общество, без обща йерархия на конкретни цели 130
Въпреки че няма единна икономика, Великото общество е обединено най-вече от онова, което опростено се нарича икономически отношения 133
Целта на политиката в обществото на свободни хора не може да бъде максимумът от предварително известни резултати, а само абстрактният ред 135
Играта на каталаксия 136

CamScanner

При преценяване на приспособяването към промените обстоятелства е без значение съпоставянето на новото с предходното положение 142
Правилата за справедливо поведение защитават само материалната сфера, а не пазарните стойности 144
Удовлетворяването на очакванията се осъществява чрез пренебрегване на някои очаквания 146
Абстрактните правила за справедливо поведение са в състояние да определят само шансовете, но не и конкретните резултати 148
Специфичните нареждания ("намеси") в каталаксията създават безпорядък и не могат да бъдат справедливи 150
Целта на правото е да увеличи в еднаква степен шансовете на всички 152
Доброто общество е това, в което шансовете на всеки избран произволно са възможно най-големи 154

11. ДИСЦИПЛИНАТА НА АБСТРАКТНИТЕ ПРАВИЛА И ЕМОЦИИТЕ НА ПЛЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО 156
Преследването на непостижими цели може да попречи на достигането на възможните 156
Причините за съживяване на организационното мислене на племето 157
Неморалните последици на вдъхновени от морала усилия 158
Във Великото общество "социалната справедливост" става разрушителна сила 160
От грижата за най-онеправданите до защитата на организираните интереси 163
Опитите да се "коригира" пазарният ред водят до неговото разрушаване 166
Бунтът срещу дисциплината на абстрактните правила 167
Нравствеността на отвореното и закритото общество 169
Старият конфликт между преданост и справедливост 172
Малката група в Отвореното общество 174
Важността на доброволните организации 175

БЕЛЕЖКИ 179

ИНДЕКС 221

CamScanner

ПРЕДГОВОР

Няколко обстоятелства станаха причина да публикувам втория том на настоящото съчинение по-късно в сравнение с краткото време, което смятах, че ще ми е необходимо, за да приготвя ръкописа за издаване. Главната причина беше неудовлетвореността ми от първоначалния вариант на основната глава, която се занимава с темата, дала заглавието на настоящия том. Бях посветил на този въпрос огромна глава с много примери. Това, за което се твърди, че е "социална справедливост", не е справедливост, защото основното ѝ съображение (то трудно може да се нарече принцип) не подлежи на общо приложение. Тогава се стремях да покажа, че хората никога няма да бъдат в състояние да установят какво изисква "социалната справедливост" и че всеки опит да се определи възнаграждение според представата за справедливост ще премахне пазара. Сега съм убеден, че хората, които си служат с този израз, сами не знаят какво означава той и просто го използват като твърдение, че дадено искане е оправдано, без аргументация за това.

При предходните си усилия да критикувам тази концепция през цялото време имах чувството, че удрям в празно пространство и накрая успях да постигна това, което следваше да направя най-напред, а именно да създам възможно най-добрия според възможностите си пример в подкрепа на идеала за "социална справедливост". Чак тогава разбрах, че царят е гол, т. е. терминът "социална справедливост" е изцяло лишен от съдържание и смисъл. Подобно на момчето от приказката на Ханс Кристиян Андерсен аз "не виждам нищо, защото няма нищо за виждане". Колкото повече се опитвах да дам определение, толкова повече не успявах. Оказа се, че интуитивното чувство на негодувание, което безспорно изразяваме при определени случаи, не подлежи на обосноваване чрез общо правило, както изисква концепцията за справедливостта. Много по-трудно е да се докаже, че общоприет израз, който за много хора представлява почти религиозна вяра, въпреки всичко няма своя

същност и служи единствено да внуши, че трябва да се съгласим с исканията на определена група хора, отколкото да се покаже, че тази концепция е погрешна.

При тези обстоятелства не можех да се ограничa да покажа, че отделни опити да се достигне "социална справедливост" са неуспешни, а трябваше да обясня, че изразът въобще не означава нищо и че неговото използване е или безсмислено, или измамно. Не е особено приятно да обориш едно суеверие, което най-силно се поддържа от хората, считани често за най-добрите в нашето общество, и се е превърнало почти в нова религия на нашето време (в която са намерили убежище много от свещенослужителите на старата), ставайки общопризната характеристика на добрия човек. Но настоящото разпространение на това убеждение не доказва неговата вярност повече, отколкото всеобщата вяра във вещици или философски камък. Нито пък продължителното развитие на понятието за справедливост в разпределението като атрибут на индивидуалното поведение (и често схващано като синоним на "социална справедливост") не доказва, че има отношение към положението, създадено от пазара. Вярвам, че най-голямата услуга, която мога да направя на моите съмишленици, е да ги накарам да се почувстват засрамени, за да не използват отново това празно заклинание. Чувствам, че най-малкото съм задължен да опитам да ги освободя от този кошмар, който днес превръща в сантиментален спомен инструментите за разрушаване на всички ценности на свободното общество — и да направя този опит, дори с риск да засегна много хора, силата на чиито морални чувства уважавам.

Като следствие от това настоящият вариант на основната глава на този том е в някои аспекти малко по-различен от останалата част, която в своите съществени елементи е завършена преди шест или седем години. От една страна, няма нищо, което позитивно да докажа, а задачата ми е да прехвърля тежестта за доказване на тези, които използват термина. От друга страна, при преработването на главата не разполагах вече с лесен достъп до съответните библиотеки, които ползвах при изготвянето на първия вариант на този том. Поради това и нямах възможност в тази глава систематически да взема предвид най-новата литература по дискутираните проблеми, както съм се опитал да направя в останалата част на тома. Чувството, че трябва да защитя своята позиция *срещу* ново значимо съчинение, също съдейства за отлагане завършването на настоящия том. След вни-

мателен размисъл стигнах до извода, че каквото и да кажа за *Теория на справедливостта* (1972) на Джон Ролс, то няма да помогне за постигане на непосредствената ми задача, защото различията между нас двамата са повече на думи, отколкото по същество. Макар че първото впечатление на читателите може да е различно, схващането на Ролс, което цитирам по-нататък в този том (с. 121), ми се струва, че показва единомислие между нас по основния въпрос. Наистина, както по-нататък указвам в бележката към този пасаж, изглежда, Ролс е бил погрешно разбран от повечето хора по главния въпрос.

Макар че вече е почти завършен ръкописът на том III от настоящото съчинение, не се осмелявам да изразя надеждата, че той ще се появи много скоро. По-скоро се надявам, че когато се върна към готовия ръкопис, ще открия, че междувременно идеите ми значително са се изменили. Но ще направя всичко възможно, доколкото напредването на възрастта ми позволява, да довърша последния том на тази поредица.

CamScanner

СЕДМА ГЛАВА

ОБЩЕСТВЕНО БЛАГО И ЧАСТНИ ИНТЕРЕСИ

Очевидно е, че ако хората трябва да действат... с оглед на отделен особен интерес, обществен или частен, те ще предизвикат много недоразумения и ще направят цялото регулиране в голяма степен неефикасно. Частният интерес на всеки е различен и макар обществения интерес сам по себе си винаги да е един и същ, той е източник на много спорове поради различните мнения на хората относно него.... Ако трябва да следваме едно и също преимущество, когато разпределяме собствеността между хората, ние няма да постигнем своята цел и ще запазим объркването, което правилото е предназначено да премахне. Затова трябва да действаме чрез общи правила и да се подчиняваме на общи интереси при изменението на правото, регулиращо стабилността на собствеността.

Дейвид Хюм*

В свободното общество общото благо се състои на първо място в създаването на условия за преследване на неопределени индивидуални цели

Една от аксиомите на свободата е, че принудата по отношение на индивида е допустима само когато е необходима в служба на общото благоденствие или общественото добро. Въпреки че посочването на обществения, общия или публичния характер[1] на легитимните цели на властта на управляващите е насочено срещу използването ѝ в служба на частни интереси, неопределеността на използваните термини прави възможно да се обявява почти всеки интерес за обществен и да се заставят голям брой хора да служат на цели, от които те ни най-малко не са заинтересувани. Публичното благо или общественото добро и до днес си остава понятие, неподлежащо на прецизно дефиниране и по-

ради това способно да придобие почти всякакво съдържание, наложено от интересите на управляващата група[2].

Вероятно основната причина за това е, че изглежда естествено да се приеме, че общественият интерес трябва в известен смисъл да бъде сбор от всички частни интереси[3], а проблемът за съчетаването на всички частни интереси изглежда нерешим. Но във Великото общество, в което хората са свободни да използват познанията си за свои собствени цели, общото благо, към което управлението трябва да се стреми, не може да представлява удовлетворяване на отделните личности по простата причина, че релевантните за това обстоятелства не са известни нито на управниците, нито на някой друг. Затова и най-важната част от общественото благо, на което управлението е призвано да служи, е не прякото задоволяване на отделни потребности, а създаването на условия, в които хората и по-малките групи да имат благоприятни възможности за взаимно задоволяване на своите нужди.

През по-голямата част от историческото развитие ясно се е разбирало, че главната обществена задача е насочена не към конкретни потребности, а към условията за съхраняване на спонтанния ред, който позволява на хората да задоволяват нуждите си по начин, неизвестен на властите. За древните автори, чиито идеи в най-голяма степен са определили съвременния идеал за свобода, за стоиците и Цицерон обществена полза и справедливост са едно и също нещо. И в редките случаи, когато се е говорило за *utilitas publica* през средновековието, просто се е имало предвид запазването на мира и справедливостта. Дори за мислителите от седемнадесети век като Джеймс Харингтън "общественият интерес... не е нищо друго освен общото добро и справедливостта, изключващи всички частни интереси" и затова идентични с "господството на правото, а не на хората"[4].

На сегашния етап нашият интерес е да се занимаваме с това, дали правилата за индивидуално поведение, които служат на общото благо, могат да се насочат към достигане на отделни частни резултати, или само към създаване на условия, които увеличават шансовете на всички за достигане на техните цели. Освен че отделните цели, преследвани от различните индивиди, трябва да са неизвестни за тези, които установяват или налагат правилата, не е необходимо общият интерес да отговори на всяко частно желание. Редът във Великото общество почива и трябва да почива върху постоянното непреднамерено полага-

не на усилия — усилия, които могат да се осуетят само чрез заплахата с неуспех. Интересът на отделни хора винаги ще бъде да не се допуснат дадени промени в структурата на обществото, станали възможни поради изменения в обстоятелствата, към които структурата следва да се нагоди. В процеса на познание, при който всеки индивид изследва известните му факти от гледна точка на възможността да ги използва за себе си, да се избягват неверни указания е също толкова важно, колкото и прилагането на по-удачни средства, които са станали общо достояние. Изборът на системата от правила не трябва да се извършва, като се преценяват предсказуемите благоприятни и неблагоприятни влияния и като се избират правилата, при които общият резултат е по-благоприятен, защото за повечето хора тези въздействия са непредсказуеми. Ние не можем да преценяваме интересите на всички хора, а само отделни категории интереси и подреждането им в различни групи според степента на важност не се основава на важността на тези интереси за пряко засегнатите, а на значението на постигането на отделни цели за съхраняването на общия ред.

И освен това, докато не е възможно да се постигне съгласие между хората за повечето от отделните цели, които са известни само на тези, които ги преследват (и е още по-невероятно да са известни крайните влияния на решенията върху отделните интереси) относно средствата, съгласие може да се постигне именно защото не се знае чии конкретни цели те ще обслужват. Между членовете на Великото общество, които не се познават, няма да има съгласие за относителната важност на съответните им цели. Няма да има хармония, а конфликт на интереси, ако е нужно съгласие за това, на кои интереси да се даде приоритет. Съгласието и мирът са възможни в подобно общество, защото от индивидите не се изисква да постигнат съгласие относно целите, а само относно средствата, годни да служат на голям брой цели, които всеки се надява да използва успешно за достигане на собствените си цели. И наистина разпростирането на реда и мира отвъд малката група, която може да постигне съгласие относно конкретните цели, до членовете на Великото общество, които не могат да се споразумеят относно тях, се дължи на откриването на метод за сътрудничество, изискващ съгласие само за средствата, но не и за целите.

Откритието, че ред, който се определя единствено чрез дадени абстрактни характеристики, може да помогне в постига-

нето на огромно многообразие на цели, кара хора, които преследват напълно различни цели, да се съгласят относно определени многоцелеви инструменти, годни да подпомогнат всекиго. Подобно съгласие е възможно не въпреки, а благодарение на обстоятелството, че конкретните резултати, до които то ще доведе, не могат да се предвидят. Именно защото не можем да предвидим истинския резултат от приложението на едно правило, следва да приемем, че то увеличава еднакво шансовете на всички. Несигурността относно бъдещия изход, която прави възможно постигането на съгласие относно правила, служещи като общо средство за множество цели, се потвърждава на практика от много случаи, в които съзнателно изходът се прави непредвидим, за да се улесни постигането на съгласие относно процедурата: когато теглим жребий, ние заместваме сигурността на изхода с еднакви шансове за всички[5]. Майки, които не могат да се споразумеят чие болно дете лекарят да прегледа най-напред, с готовност биха приели, че прегледът ще е в интерес на всички, ако лекарят прегледа децата в поредност, която ще повиши неговата ефективност. Когато се споразумяваме за подобно правило и казваме, че "е по-добре за всички нас, ако... ", ние нямаме предвид, че това в крайна сметка ще облагодетелства всички нас, а само че на основата на досегашните ни познания то ни дава по-добри шансове, макар че в крайна сметка някои от нас ще бъдат по-зле, отколкото ако беше възприето друго правило.

Правилата за поведение, господстващи във Великото общество, не са предназначени да създават дадени предвидими благоприятни резултати за конкретни хора, а са многоцелеви инструменти, развили се като приспособяване към дадени *типове* заобикаляща среда, защото помагат да се справим с определени *типове* ситуации. И това приспособяване към типа заобикаляща среда става по начин, много различен от този, по който решаваме достигането на дадени предвидими резултати. То се основава не на предвиждането на определени нужди, а на миналия опит, че определени ситуации могат да настъпят отново с различна степен на вероятност. И резултатите от това познание, натрупано по метода на пробата и грешката, не се съхраняват нито като обобщение на определени събития, нито като специално познаване на ситуациите, които могат да възникнат, а като съзнание за важността на спазването на определени правила. Причината, поради която едно правило, а не друго се възприема и запазва, е в това, че възприелата го група е дока-

зала по-голямата му ефективност, а не защото членовете ѝ предвиждат резултатите от неговото спазване. Това, което остава, са само последиците от миналия опит, но не и самият опит.

Подобно на човек, който когато отива на разходка си взима джобно ножче не за да го използува за определена цел, а за да е подготвен при всяка възможна ситуация, групата развива правила за поведение, които не са средства за постигане на определени цели, а приспособяване към типове ситуации, които, както е показал миналият опит, са възможни в света, в който живеем. Подобно на знанията, които карат човек да вземе джобното ножче, познанията, въплътени в правилата за поведение, се отнасят за дадени общи характеристики на заобикалящата среда, а не за конкретните факти. С други думи, съответните правила за поведение не се извличат от специално познание за конкретни факти, на които ние ще се натъкнем, а са приспособяване към обкръжаващата среда, приспособяване, състоящо се от правила, които сме развили и за спазването на които не сме в състояние да дадем логическо обяснение. Тъй като тези правила стават господстващи, защото групата, която ги е одобрила, е имала успех, никой няма да узнае защо групата е имала успех и защо впоследствие нейните правила са били общовъзприети. Всъщност причините, поради които групата първоначално е възприела правилата и поради които те са я направили по-силна, може да са съвършено различни. Ние можем да се опитаме да определим каква функция изпълнява едно правило в системата от правила и да преценим колко добре то я изпълнява и да се опитаме да го усъвършенстваме, но само на основата на цялата система от правила, които заедно определят реда в обществото. Ние не сме в състояние да възпроизведем рационално по същия начин цялата система от правила, защото ни липсва познание за всичко случило се, което я е формирало. Следователно цялата система от правила не може да бъде сведена до преднамерена конструкция за достигане на известни цели, а трябва да остане наследената система от ценности, ръководещи обществото.

В този смисъл общото благо, на което правилата за индивидуално поведение служат, е в това, за което вече видяхме, че е цел на правните норми, а именно абстрактния ред на цялото, който не е насочен към постигане на известни точно определени резултати, а се съхранява като средство за подпомагане преследването на голямо многообразие от индивидуални цели.

Обществен интерес и колективни облаги

Въпреки че поддържането на спонтанния ред в обществото първостепенно условие за благосъстоянието на неговите чле нове и е задача на тези правила за справедливо поведение, които ще се занимаваме, нужно е преди да изследваме по-ната тък съотношението между правилата за индивидуално поведе ние и благосъстоянието, накратко да разгледаме друг елемен от общото благосъстояние, който трябва да се отграничава о това, с което основно се занимаваме. Има много видове услуги желани от хората, които могат да се предоставят само ако сред ствата, необходими за тях, се наберат принудително, защото вед нъж предоставени, те не могат да се ограничат само до онези които са готови да плащат за тях. Щом като е създаден апара за принуда и особено след като е овластен с монопола на при нудата, естествено е да му се възложи и набирането на сред ствата, необходими за предоставяне на тези "колективни обла ги", както икономистите наричат услугите, които се оказват на всички членове на различните групи.

Макар съществуването на апарат, годен да задоволява по добни колективни потребности, очевидно е във всеобщ интерес това не означава, че е в интерес на обществото като цяло всич ки колективни интереси да се удовлетворят. Един колективе интерес става общ само ако всички установят, че задоволяване то на колективните интереси на различни групи на основата н известна реципрочност създава за тях известна полза в замян на тежестта, която понасят. Въпреки че желанието да се полу чи колективна облага е общо за тези, които се ползват от нея, т рядко става присъщо на цялото общество, освен ако взаимнит и личните изгоди на индивидите се балансират. Но след като с очаква правителството да задоволява такива особени колектив ни, макар и не наистина общи интереси, възниква опасност съ щият метод да се използва при обслужване на частни интереси Често погрешно се смята, че всички колективни интереси са об щи интереси за обществото, а в редица случаи задоволяването на колективните интереси на определена група може да бъде решително противоречие с общите интереси на обществото.

Цялата история на развитие на обществените институци е история на продължителна борба да се попречи на отделн групи да злоупотребяват с управленския апарат в името на свои те колективни интереси. Тази борба съвсем не е приключил

със сегашната тенденция да се определя като общ интерес всяко нещо, за което мнозинството, представляващо съюз от организирани интереси, е решило това.

Това, че предоставянето на услуги за целите на отделни групи като част от управленската дейност е придобило днес голяма важност, е резултат от обстоятелството, че политиците и обществените служители са заинтересовани от този вид услуги, тъй като чрез тях печелят подкрепата на своите избиратели. Тъжно е, че услуга, насочена наистина към общественото благо, печели малко подкрепа, защото никой не се чувства облагодетелстван от нея и малцина знаят как ще ги засегне. За избираемия управник един подарък на ръка с определена цел е много по-интересен и по-ефективен ключ към властта, отколкото всички блага, които може да предостави безпристрастно на всички.

Предоставянето на колективни блага на известни групи често обаче не служи на общия интерес на обществото. Ограничението на производството или друго подобно често е колективно благо за дадена група предприемачи, но не е в общ интерес.

Докато всеобхватният спонтанен ред, на който правото служи, е предпоставка за успеха на повечето частни инициативи, услугите, които правителството предоставя извън реализацията на правилата за справедливо поведение, не са просто спомагателни или допълнителни[6] спрямо основните потребности, на които служи спонтанният порядък. Това са услуги, които нарастват по обем с увеличаването на богатството и числеността на населението, но те трябва да се приспособят в по-всеобхватния порядък на частните инициативи, които правителството нито определя, нито може да определи, и трябва да се предоставят при спазване на същите правни норми, на които и частните инициативи са подчинени.

Самото правителство при управлението на материалните ресурси, които са му поверени за предоставянето на колективни облаги, е задължено да прави това справедливо и не може да се ограничи с това да осигури индивидите да не постъпват несправедливо. Оправданието за финансиране на услугите, насочени към отделни групи, е, че само по този начин можем да накараме техните ползватели да платят за тях; така и справедливостта изисква това, което всяка група получава от общите ресурси, да бъде приблизително съответно на това, с което е съ-

действала. Тук мнозинството очевидно е задължено да бъде справедливо и ние възлагаме решаването на подобни въпроси на демократично управление или управление на мнозинството, защото се надяваме, че е по-вероятно такова управление да служи на истинския обществен интерес. Но ще бъде грубо изопачаване на този идеал, ако определим общия интерес като това, което мнозинството реши.

Доколкото е възможно в рамките на настоящата книга, където поради липса на място въпросите за публичните финанси трябваше да бъдат изоставени, по-късно ще разгледаме отношенията между това, което обикновено се нарича обществен и частен сектор на икономиката (в том III). Тук ще се занимаем само с тези аспекти на общото благосъстояние, които се обслужват от правилата за справедливо индивидуално поведение. Връщаме се към въпроса за целта, но не на правилата за организация на управлението (публичното право), а на тези правила за индивидуално поведение, които са необходими за формирането на спонтанния порядък.

Правила и незнание

За да продължим с този въпрос, трябва да си припомним още веднъж основния факт, подчертан в началото на изследването — невъзможността за всеки да знае отделните обстоятелства, върху които се основава цялостният ред на поведението във Великото общество. Една от странностите на интелектуалното развитие е, че при изследване на правилата за поведение този изключително важен факт е бил слабо отбелязван, въпреки че именно той обяснява важността на тези правила. Правилата са средството да се приспособим към нашето естествено незнание. Няма нужда от правила между всезнаещи хора, които са постигнали съгласие за относителната важност на всяка отделна цел. Всяко изследване на нравствения или правния порядък, което пропуска това обстоятелство, пропуска основния проблем.

Функцията на правилата за поведение като средство за преодоляване на пречките, създадени от нашето незнание, на отделните факти, които определят цялостния порядък, най-добре се вижда при изследване на съотношението между два израза, които обикновено използваме, за да опишем предпоставките на свободата. Тези предпоставки определяме като състояние, при което на индивидите е позволено да използват познанията си

за своите собствени цели[7]. Използването на фактическото познание широко, разпръснато между милиони членове на обществото, е възможно само ако тези хора могат да взимат решения въз основа на притежаваните от тях знания. Те могат да направят това и ако им е позволено да решават за каква цел да използват познанията си.

Тъй като в свят на неопределеност индивидите се стремят най-вече не към дадени крайни цели, а към осигуряване на средствата, които смятат, че ще им служат за задоволяване на тези крайни цели, изборът на непосредствените цели, които са само средства за техните крайни цели, но които са всичко, за което може да се вземе решение в определения момент, се определя от обстоятелствата, които са им известни. Непосредствената цел на човешките усилия най-често е да се осигурят средства, които да се използват за неизвестни бъдещи нужди — в напредналите общества това означава пари, които могат да послужат за повечето специфични цели. Това, от което човек се нуждае, за да избере измежду известните му алтернативи, е информация за цените, за евентуалните стоки или услуги, които може да получи. Когато разполага с тази информация, той ще е в състояние да използва познанията си за непосредствените факти от заобикалящата го среда, за да избере непосредствените си цели, както и ролята, от която се надява да получи най-добрите резултати. Чрез избора на непосредствени цели, които за него са просто всеобщо средство за постигане на крайните му цели, индивидът използва своите специфични познания за фактите в служба на потребностите на своите съграждани и затова благодарение на свободата да се избират цели се постига и оползотворяване на разпръснатото в обществото познание.

Оползотворяването на разпръснатото познание става възможно и благодарение на обстоятелството, че възможностите пред различните индивиди са различни. Поради това, че средата, в която са поставени отделните индивиди в даден момент, е различна и много от нейните аспекти са известни само на тях самите, става възможно оползотворяването на толкова много разпръснато познание — функцията, която спонтанният пазарен ред изпълнява. Идеята, че управлението може да определя възможностите пред всички и особено че може да осигури те да са еднакви за всички, е следователно в противоречие със самата *същност* на свободното общество.

В основата на оползотворяването на разпръснатото факти-

ческо познание, на което се крепи гъвкавостта и приспособимостта на Великото общество, стои обстоятелството, че във всеки момент положението на индивида в обществото е резултат от миналия процес на внимателно изследване, в течение на който той или неговите предшественици с различен успех са изследвали всеки кът от тяхната (физическа и социална) околна среда, благодарение на което възможностите, които дава всяка промяна в условията, се реализират от някого. Същевременно това е причината за непреднамереното и неизбежно неравенство във възможностите, които дейността на едно поколение създава за своите наследници. Това, че родителите при избор на местожиveене или на занятие обикновено преценяват въздействието на техните решения върху бъдещето на децата им, е важен фактор в приспособяването на използването на човешките ресурси към предвидимо бъдещо развитие. Тъй като човек е свободен да взима решения, тези съображения ще се имат предвид единствено ако рискът се носи не само от този, който решава, но и от неговите наследници. Ако те са сигурни, че където и да се заселят и каквато и професия да си изберат, правителството ще осигури еднакви възможности за техните деца и че те ще разполагат с еднакви условия, независимо какво са направили родителите им, при вземането на решения ще отпадне важен фактор, който ги насочва в интерес на обществото.

Това, че възможностите за отделните членове на голямо и широко разпръснато население възникват от обстоятелства, които от гледна точка на настоящето изглеждат случайни, са по необходимост различни, е неизбежно свързано с ефективността на начина на действие, който пазарният ред предлага. Трябва само да погледнем резултата, който ще възникне, ако правителството успее в намерението си да създаде еднакви шансове за всички, за да видим, че това ще обезсмисли цялата система. За да успее, правителството трябва да направи нещо повече от това просто да осигури условията, засягащи положението на отделните индивиди, да бъдат еднакви, а това ще повлияе неминуемо на неговите действия. То ще трябва ефективно да контролира всички външни условия, определящи успеха на индивидите. А свободата на избор ще загуби важността си, ако някой има власт да определя и следователно да познава възможностите на различните индивиди. За да направи шансовете на отделните индивиди по същество еднакви, то ще трябва да компенсира тези различия в индивидуалното положение, които не

може пряко да контролира. Както при някои игри, които се играят заради удоволствието от играта, а не за резултат, правителството ще трябва да пречи на отделни индивиди, за да компенсира предимства или недостатъци. В резултат от всичко това за индивида ще стане безсмислено да действа съобразно логиката на цялата система, т. е. да извлича предимство от различните възможности, които шансът предоставя на него, но не и на останалите.

След като разберем, че при липса на еднаква съвкупност от познания за всички елементи, които трябва да се вземат предвид, цялостният ред зависи от използването на познанията, които индивидите притежават за свои цели, става ясно, че ролята на управлението в този процес не може да бъде предопределянето на определени резултати за определени групи, а само предоставянето на известни общи условия, чието въздействие върху отделните индивиди ще бъде непредсказуемо. То може да повиши шансовете за успех на усилията на произволно взети индивиди за постигане на неизвестни цели, като наложи такива абстрактни правила за поведение, които в светлината на миналия опит изглеждат най-резултатни за формирането на спонтанния ред.

Важността на абстрактните правила като ръководство за действие в свят, в който повечето негови елементи са неизвестни

Общо взето, рядко съзнаваме степента, според която се ръководим в нашите планове от познанията си не за конкретните факти, а за това, какъв тип поведение е "подходящо" при определени обстоятелства — не защото то е средство за постигане на определен желан резултат, а защото показва границите на това, което можем да правим, без да посегнем на реда, на чиято основа планираме своето поведение. Тази степен, която по необходимост е обща и абстрактна и само ограничава, а не предопределя нашето поведение, лесно се пропуска. Ние сме свикнали да мислим за по-близкото и по-добре познатото като за конкретно и реално и са ни необходими известни усилия, за да проумеем, че общото между нас и останалите е не толкова знанието за едни и същи елементи, колкото познаването на някои общи и често твърде абстрактни черти на типа заобикаляща ни среда.

Че това е така, забелязваме само в редки случаи, както ко-

гато посещаваме част от родната си страна, в която не сме били преди. Макар че никога не сме виждали хората, които живеят в тази част, тяхната *реч*, *черти* на лицето, *стилът* на архитектурата и *начинът* на обработка на земята, *правилата за поведение*, както и техният морал, естетическите им *ценности* ще ни бъдат познати. Обикновено няма да сме в състояние да определим какво точно откриваме и тъй като го откриваме "интуитивно", едва ли ще разберем, че откриваме именно абстрактните белези на обектите и събитията. Разбира се, очевидно е, че общото във възгледите и схващанията на членовете на Великото общество трябва да бъде и общо, и абстрактно. Само в малкото "лице до лице общество", в което всеки член познава другия, това ще бъдат отделните неща. Но колкото по-голямо е обществото, толкова по-вероятно е общото в познанието на неговите членове да бъдат абстрактните белези на нещата и поведението, а във Великото или Отвореното общество общият елемент в мисленото е изцяло абстрактен. Приобщеността не към отделните неща, а към абстрактните правила, преобладаващи в това общество, ще ръководи членовете му в тяхното поведение и ще бъде отличителен белег на тяхната особена цивилизация. Това, което наричаме *традиция* или национален *характер* на един народ, и дори характерните, създадени от човека особености на пейзажа на страната не са отделни елементи, а израз на правилата, ръководещи както поведението, така и възприятията[8] на народа. Дори когато подобна традиция се представлява от конкретни символи — историческа забележителност, националния флаг, светилище или личността на монарх или лидер, тези символи "изразяват" общи понятия, които могат да се изразят само като общи правила, определящи какво е направено и какво не е направено в това общество.

Това, което прави хората членове на една и съща цивилизация и им позволява да живеят и работят в мир, е, че при преследването на техните индивидуални цели частните им имуществени импулси, които насочват усилията им към конкретни резултати, се регулират и ограничават от еднакви абстрактни правила. Докато чувствата им показват какво искат, общоприетите правила им казват как ще могат и по какъв начин ще им бъде позволено да го постигнат. Поведението, волевият акт са винаги частни, конкретни и индивидуални събития, докато общите правила, които ги ръководят, са обществени, общи и абстрактни. Макар личностите да имат сходни желания, в смисъл

че си поставят подобни цели, сами по себе си целите се различават по своите особености. Това, което обединява членовете на обществото и ги свързва в общ и повтарящ се образец на общество, е, че на различни особени ситуации те отговарят в съответствие с едни и същи абстрактни правила.

Воля и мнение, цели и ценности, нареждания и правила и други терминологични въпроси

С нарастването броя на хората, между които е необходимо споразумение за предотвратяване на конфликтите, все по-малко наложително става постигането на съгласие относно конкретните цели. Съгласие ще е възможно само по отношение на определени абстрактни черти на типа общество, в който те желаят да живеят. Това е следствие от обстоятелството, че колкото по-голямо става обществото, толкова по-малко специфични факти се знаят (или толкова по-малко интереси се споделят) от всички членове на обществото. Хората, живеещи в големите градски центрове и четещи националните вестници, често имат илюзията, че събитията от света, които те току-що научават, са същите, които са известни и на по-голямата част от техните сънародници, но за по-голяма част от населението на света и дори за различните части на една голяма страна вероятно много малко от поредицата конкретни събития става общоизвестно. И това, което е вярно за отделните факти, които са им известни, е вярно в същата степен и за конкретните цели на тяхното поведение и за техните желания.

И макар поради тази причина да не може да се постигне съгласие между тях относно конкретни действия, ако принадлежат към една и съща култура или традиция, може да съществува далеч достигащо сходство в техните *мнения* — съгласие не относно особените конкретни събития, а за отделни абстрактни характеристики на обществения живот, които преобладават на дадено място и в дадено време. Но е трудно това да се покаже ясно поради двусмислеността на изразните средства, с които разполагаме.

Обикновеният език е толкова непрецизен по отношение на ключовите термини по този въпрос, че, изглежда, е необходимо да се възприемат известни уточнения за наша собствена употреба. Макар да съм убеден, че ще ги използвам в смисъл, близък до основното им значение, те невинаги се използват в този сми-

сăл и имат някакви неясни подзначения, някои от които трябва да изключим. Ще разгледаме основните термини по двойки, от които първият ще се използва тук за означаване на отделно и конкретно събитие, а вторият ще описва общите или абстрактните белези.

Първата двойка термини, които следва да се отграничат и може би най-важната или най-малкото тази, чието смесване е предизвикало най-много трудности в политическата теория, е *воля* и *мнение*[9]. Ще означаваме като *воля* само насочването към определен конкретен резултат, който заедно с известни конкретни обстоятелства в момента е достатъчен, за да предопредели дадено поведение. В противовес *мнение* ще наричаме възгледа относно допустимостта или недопустимостта на определени форми на поведение или поведение от известен тип, което води до одобряване или неодобряване на поведението на дадени хора според това, дали те се съобразяват с този възглед, или не. Следователно такива мнения, отнасящи се само до начина на поведение, сами по себе си не са достатъчни, за да определят напълно дадено поведение освен в комбинация с конкретни цели. Волята определя какво да се прави в даден момент, докато мнението ни казва какви правила да следваме, когато ни се удаде подходящият случай. Разликата е същата както тази между *импулса*, предизвикващ дадено поведение, и само *склонността* да се действа по определен начин. Насочена към конкретен резултат, волята ще изчезне, когато "целта" е постигната, докато мнението, представляващо трайна склонност[10], ще ръководи много волеви актове. И докато волята винаги е насочена към дадена цел, ние с основание бихме се съмнявали в искреността на мнение, ако знаем, че е предопределено от някаква цел.

По сходен начин следва да правим разлика между *цели*, тоест конкретните очаквани резултати, които мотивират дадено поведение, и *ценности*, термин, с който ще означаваме типове събития, определени от известни характеристики и възприемани като желани. Под "желан" в тази връзка ще разбираме повече от това, че конкретно поведение се желае от някого. Терминът се използва, за да изрази трайно отношение на една или повече личности към даден *тип* събитие. Така казваме например, че правото или правилата за справедливо поведение не служат на (конкретни или частни) цели, а на (абстрактни и общи) ценности, а именно съхраняването на даден тип социален ред.

Съществува тясна връзка между отграниченията във всяка от тези двойки термини и различието, което обсъдихме по-рано между *нареждане* и *правило*. Нареждането обикновено е насочено към определен резултат или дадени предвидими резултати и заедно с особените обстоятелства, известни на автора или адресата му, ще предопредели конкретно поведение. Напротив, правилото се отнася до неизвестен брой бъдещи случаи и до поведението на неизвестен брой хора и само определя известни характеристики, които всяко подобно поведение трябва да притежава.

И накрая съблюдаването на правилата или споделянето на общи цели могат да осигурят, както ще видим, възникването на образец или ред в поведението, който притежава известни абстрактни характеристики, но те не са достатъчни, за да предопределят конкретното проявление на този образец или каквото и да било друго събитие или резултат.

Ще бъде полезно, преди да приключим с настоящите терминологични въпроси, да споменем някои други термини, които обикновено се използват във връзка с разглежданите проблеми. Това е най-напред често споменаваната характеристика на свободното общество като *плуралистично*. Тя казва, че то се ръководи от множество индивидуални цели, които не се намират в задължителна за всички членове йерархия.

Множеството цели предпоставя множество независими центрове за вземане на решения, поради което различните типове общество понякога се описват като моноцентрични и полицентрични[11]. Това разграничение съвпада с отграничението, което по-рано направихме между организация *таксис* и спонтанен ред *космос*, но то подчертава само една страна между двата типа социален ред.

Накрая разбирам, че професор Михаел Оукшот в устните си лекции дълго време използва термини *телеократичен* (и *телеокрация*) и *номократичен* (и *номокрация*), за да изрази същото разграничение. Телеократичният ред, в който една йерархия от цели е задължителна за всички членове, е създаден социален ред или организация, докато номократичното общество създава спонтанния социален ред. Понякога ще използваме тези термини, ако искаме да подчертаем целевия характер на организацията и самоуправляващия се характер на спонтанния социален ред.

CamScanner

Абстрактните правила се явяват върховни ценности, защото обслужват неизвестни частни цели

Правилата за справедливо поведение съдействат за уреждане на споровете, доколкото е налице съгласие относно правилото, приложимо към случая, макар че може да няма съгласие за важността на отделните цели, преследвани от спорещите страни. Когато при спора се посочи правило, неотклонно следвано при предишни случаи, които имат общи черти с настоящия, единственият изход за другата страна е да посочи друго правило, също признато за приложимо към настоящия случай, което налага промяна в извода, следващ от първото правило. Само ако открием такова друго правило или покажем, че нашият опонент сам не би възприел първото правило във всеки случай, за който се прилага, можем да докажем, че решение, основано само на първото правило, ще бъде погрешно. Цялата ни представа за справедливост почива на убеждението, че различните виждания за частните неща могат да се съгласуват, щом се открият правила, които, веднъж формулирани, ще получат общо съгласие. Цялата идея за справедливост би загубила смисъл, ако не беше възможно да се постигне съгласие за приложимите общи принципи въпреки липсата на съгласие относно конкретния случай.

Приложимите правила определят белезите, които са от значение, дали дадено поведение е справедливо, или не. Всички черти на конкретния случай следва да се пренебрегнат, щом не могат да се подведат под правило, което веднъж е прието за определящо справедливото поведение. Важното е не че правилото е било вече формулирано, а че, веднъж формулирано, то е прието като отговарящо на общата практика. Най-ранното формулиране на това, което е ръководило чувството за справедливост и признато като изразяващо това, което хората дълго са чувствали, е откритие, както и всяко научно откритие — макар че както и другото, то ще е често само по-добро приближение към това, което цели, отколкото към нещо вече изразено.

Без значение е за настоящата ни цел, дали подобни общи правила за поведение са спечелили мненията, защото ползата от спазването им е общопризната или защото групите, възприели тези правила, са надделели над групите, прилагащи по-малкоефективни правила. По-важното е, че правилата, които се прилагат заради по-благоприятните си резултати в повечето слу-

чаи, за да имат резултати, трябва да се прилагат във всички случаи, независимо дали е известно и дали наистина водят до благоприятен резултат в конкретния случай. Както казва Дейвид Хюм в своето класическо изложение относно смисъла на справедливите правила[12]:

> Отделният акт на справедливост е често пъти против *обществения интерес* и ако остане единичен, без да бъде последван от други, може сам по себе си да бъде твърде вреден за обществото... Нито пък отделният акт на справедливост, разгледан изолирано, не е по-ползотворен за частния интерес, отколкото за обществения;... Но колкото и отделните актове на справедливост да са противни на обществения или частния интерес, сигурно е, че като цяло схемата е много ползотворна и абсолютно необходима както за съществуването на обществото, така и за благосъстоянието на всеки индивид.

Разбира се, решението на този парадокс е в това, че реализирането на тези абстрактни правила служи за запазването на абстрактния ред, чиито отделни проявления са до голяма степен непредсказуеми, и че този ред ще се съхрани само ако се знае, че тези правила се прилагат във всички случаи, независимо от особените последици, които някои очакват. Следователно въпреки че тези правила в крайна сметка обслужват конкретни (макар и най-вече неизвестни) цели, те ще постигнат това само ако се възприемат не като средства, а като върховни ценности, всъщност единствените ценности, общи за всички и независими от конкретните цели на индивидите. Това има предвид принципът, че целта не оправдава средствата, както и подобни сентенции като *fiat justitia, pereat mundus* (нека справедливостта да възтържествува, дори светът да загине). Само всеобщо прилагани, без оглед на специфичното им въздействие, те ще служат на трайното съхраняване на абстрактния социален ред, непреходна цел, която ще помага на личностите при постигането на техните временни и все още неизвестни цели. Правилата, които са общи ценности, служат за поддържането на ред, за чието съществуване тези, които ги прилагат, често не знаят. И колкото и често да сме недоволни от непредвидимите последици от прилагането на правилата в конкретен случай, ние обикновено дори не можем да си представим непосредствените последици,

а още по-малко далечните резултати, които биха възникнали, ако не се очакваше правилото да се приложи във всички бъдещи случаи.

Следователно правилата за справедливо поведение не се отнасят до защитата на частни интереси и всяко задоволяване на частни интереси трябва да е подчинено на тях. Това се отнася както до задачите на управлението, когато разпределя общите средства, предназначени за задоволяване на отделни цели, така и до поведението на частните лица. Това е причината, поради която правителството, когато се занимава с преходното и частното, следва да е подчинено на закона, който се прилага към трайното и общото, и поради която задачата да се формулират правила за справедливо поведение не може да се определи от временните и частните цели на управлението.

Конструктивистката самоизмама на утилитаризма

Конструктивисткото схващане за правилата за поведение е общо известно като "утилитаризъм". В широк смисъл терминът се използва също и за означаване на всеки критически анализ на правила и институции с оглед на функцията, която те изпълняват в обществото. В този широк смисъл всеки, който не разглежда съществуващите цели като неоспорими, а е готов да обсъжда смисъла им, се нарича утилитарист. Затова Аристотел, Тома Аквински[13] и Дейвид Хюм[14] могат да бъдат характеризирани като утилитаристи, както и настоящата дискусия относно функциите на правилата за поведение. Без съмнение утилитаризмът дължи своето влияние върху мислещите хора на обстоятелството, че, така определен, той включва цялостна рационална проверка на съществуващите правила.

От края на осемнадесети век "утилитаризъм" започва да се използва в етичната и правната теория в по-тесен смисъл, с който и ние ще си служим с термина. Това особено значение е отчасти резултат от постепенната промяна в самия термин полезност. Първоначално "полезност", както и "полза" означават само характеристика на *средствата* — качеството да бъдеш годен за евентуална употреба. Че нещо е полезно, означава, че то е годно за използване в ситуации, които могат да възникнат, като степента на полезност зависи от вероятността да възникнат тези ситуации и от важността на потребностите, които може да удовлетвори.

Сравнително късно терминът полезност, означаващ качество на средствата, започва да изразява и обща характеристика на целите, на които те служат. Тъй като средствата в известна степен отразяват важността на целите, полезност започва да означава известна обща характеристика на целите, както и удоволствието или удовлетворението, свързано с тяхното задоволяване. Макар по-рано да е било ясно, че повечето наши усилия са насочени към осигуряване на средства за непредвидими частни цели, рационалисткият подход да се обоснове полезността на средствата чрез известни крайни цели дава на тези цели характеристика, позволяваща измерване, за която се използват термините полезност или задоволство.

Разграничението, което трябва да направим за нашите цели, е между полезността на нещо за известни конкретни цели и неговата полезност за различни категории потребности, които могат да възникнат в определена среда или при някои сходни ситуации. В първия случай полезността на предмет или дадена практика се определя от ролята за определено предвидимо бъдещо използване и е отражение на важността им за конкретни цели. Във втория случай за полезността се съди на основата на миналия опит, като тя не зависи от конкретни известни цели, а е средство да се действа в различни ситуации, които могат да възникнат.

Стриктният утилитаризъм на Джереми Бентам и неговата школа[15] се стреми да оценява адекватността на поведението чрез пресмятане на съотношението на добро и зло, което причинява. Неточността на този подход дълго се скриваше от утилитаристите, позоваващи се в защита на своята позиция на две различни и несъвместими твърдения, които едва наскоро се уточниха[16], така че нито едно от тях само по себе си не дава достатъчно основание за определяне на правни и морални правила. От двете схващания, между които утилитаристите постоянно се лутат, едното е неспособно да обоснове съществуването на *правилата*, а следователно и феномените, които обикновено наричаме морал и право, докато другото схващане показва, че съществуването на правилата не подлежи на утилитаристична обосновка и затова трябва да изоставим претенцията, че цялата система от морални правила може да се извлече от тяхна известна полезност.

Концепцията на Бентам за пресмятане на доброто и злото, чрез което да се постигне най-силно щастие за най-голям брой

хора, предпоставя, че всички отделни резултати от всяко действие, са известни на човека, който го е предприел. Доведена до логичния си край, тя води до партикуларен или, да го наречем, "поведенски" утилитаризъм, който разпределя чрез правила и преценява всеки поведенски акт според полезността на известните му въздействия. Наистина Бентам се е предпазил от подобно тълкуване чрез постоянното повтаряне на твърдения от рода на това, че всяко действие (сега тълкувано като действие от всякакъв *вид*) трябва да има *тенденция* да създава *като цяло* максимално съотношение в полза на доброто. Но най-малкото отделни негови последователи ясно са виждали, че логиката на аргументите изисква за всяко индивидуално действие да се решава в светлината на пълно познаване на неговите конкретни последици. Затова и откриваме Хенри Сиджуик да твърди, че "трябва във всеки случай да съпоставим цялото добро и зло, които могат да се предвидят като вероятни резултати от различните алтернативи на поведение, и да възприемем алтернативата, която изглежда че води до най-голямо добро за цялото"[17]; и Дж. И. Мур — "В дадена ситуация задължение на всеки индивид е измежду всички възможни действия да извърши точно онова, чиито *общи последици* ще имат най-голяма присъща им ценност"[18].

Алтернативната интерпретация като общ или както сега обикновено се нарича, "нормативен" утилитаризъм е изразена най-ясно от Уилям Пейли, когато казва, че за да бъде морално оправдан, един *тип* поведение "трябва да е целесъобразен като цяло както дългосрочно по отношение на по-далечните си последици, така и по отношение на тези, които са непосредствени и преки, тъй като е очевидно, че при оценяването на последиците е без значение по какъв начин и по какво време възникват"[19].

Обширните дискусии през последните години относно предимствата на партикуларния ("поведенски") и общия ("нормативния") утилитаризъм изясниха, че именно първият е последователен в обосноваването на одобрението или неодобрението на поведението само с "полезността" на техните предвидими въздействия, но същевременно, за да постигне това, трябва да действа въз основа на фактическата предпоставка за познание, която никога не е налице в истинския живот, а дори и да беше налице, съществуването на правилата, които наричаме морал и право, щяха да са не само излишни, но и непонятни; докато, от

друга страна, никаква система на общ или поведенски утилитаризъм не може да третира всички правила като напълно определени от ползи, известни на активните хора, защото последиците от всяко правило зависят не само от неговото постоянно спазване, но също и от други правила, спазвани от действащия човек, както и от правилата, следвани от останалите членове на обществото. Следователно преценката на полезността на едно правило винаги предпоставя, че други правила се считат за дадени и спазвани независимо от тяхната полезност, така че измежду факторите, определящи полезността на едно правило, са винаги други правила, които не могат да бъдат обосновани чрез тяхната полезност. Утилитаризмът следователно не може да даде задоволително обяснение на цялата система от правила и винаги включва и други детерминанти освен известната полезност на отделни правила.

Затрудненията с утилитаристичния подход се състоят в това, че като теория, която се опитва да обясни явление, състоящо се от правила, тя изцяло игнорира обстоятелството, което е направило правилата необходими, а именно нашето незнание. Винаги съм се учудвал как е възможно сериозни и интелигентни хора, каквито утилитаристите несъмнено са, да пропуснат да се занимаят сериозно с решаващата роля на непознаването на повечето от конкретните факти и да предложат теория, предпоставяща познаване на конкретните въздействия на индивидуалното ни поведение, докато всъщност самото съществуване на явлението, което са се заели да обяснят, а именно система от правила за поведение, се дължи именно на невъзможността за такова познание. Изглежда, те никога не са разбирали значението на правилата като средство за приспособяване към неизбежното непознаване на повечето от конкретните обстоятелства, които определят въздействието върху нашето поведение и по този начин пренебрегват целия смисъл на явлението поведение, ръководено от правила[20].

Човек е създал правила за поведение не защото знае, а именно защото не познава всички последици на конкретното си поведение. И най-характерната черта на познатите ни морал и право е, че те се състоят от правила за поведение, които следва да се спазват независимо от известните последици от дадено поведение. Как ще се държат хора, които са всезнаещи и които могат да предвидят всички резултати от своето поведение, е без значение за нас. Няма да има нужда от правила, ако човек знае

всичко — последователният поведенски утилитаризъм, разбира се, води до отричане на всички правила.

Както всички общи средства за постигане на цели, и правилата изпълняват функциите си, защото са приспособени да разрешават повтарящи се проблемни ситуации и по този начин помагат на членовете на обществото, в което преобладават, да бъдат по-ефективни при постигане на техните цели. Подобно на ножа или чука те не са оформени предвид на конкретна цел, а защото в тази форма повече от всяка друга те са доказали полезността в множество ситуации. Те не са създадени, за да задоволят конкретна предвидима нужда, а са избрани в процеса на еволюция. Познанието, което им е придало формата, е не познание за определени бъдещи последици, а познание за появяването на дадени проблемни ситуации или задачи, познание за непосредствените последици, които следва да се постигнат при преследването на множество крайни цели; по-голямата част от това познание не е познаване на изброителен списък от ситуации, за които всеки трябва да бъде готов, или на важността на проблемите, които следва да се решат, или на вероятността те да възникнат, а е склонност да се действа в определени ситуации по определен начин.

Затова и повечето правила за поведение не са изведени логически от познаване на фактите на заобикалящата среда, а съставляват приспособяване към тези факти, което сме постигнали, "познание" за тях, което не съзнаваме и което не се появява в концептуалното ни мислене, а се проявява в правилата, които следваме в поведението си. Нито групите, които първи са използвали тези правила, нито тези, които са им подражавали, не са знаели защо тяхното поведение е по-успешно от това на другите или защо групата е успяла да оцелее.

Трябва да подчертаем, че важността, която отделяме на спазването на отделни правила, не просто отразява важността на конкретните цели, които зависят от тяхното спазване; важността на едно правило е комплексен резултат от два различни фактора, които рядко можем да установим поотделно: важността на конкретните последици и честотата на тяхното появяване. Както в биологическата еволюция, ако не са взети мерки за избягване на смъртоносна, но рядко срещана последица, може да има по-малко значение за съхраняването на видовете, отколкото ако не се избегне често появяващо се събитие, причиняващо малки увреждания на индивидите, така и правилата за

поведение, възникнали в процеса на социалната еволюция, могат често да са достатъчни, за да предотвратят честото причиняване на малки разстройства на социалния ред, но не и неговото пълно разрушаване.

Единствената "полезност", за която можем да кажем, че е обусловила правилата за поведение, е следователно не полезността, известна на действащия субект или на друго лице, а хипотетичната "полезност" за обществото като цяло. Затова и последователният утилитаризъм често стига до антропоморфическо интерпретиране на резултатите от еволюцията като следствие от замисъл и посочва персонифицираното общество за автор на правилата. Макар че рядко се признава с наивността на последния автор, който изрично казва, че за утилитариста обществото трябва да изглежда "нещо като един голям човек"[21], този антропоморфизъм е присъщ на конструктивистичните схващания, особена разновидност на които е утилитаризмът. Основната грешка на утилитаризма е най-точно изразена от Хейстингс Рашдал в твърдението, че "всички морални оценки са в крайна сметка оценки за ценността на цели"[22]. Точно това те не са — ако съгласието относно конкретните цели беше наистина основата на моралните оценки, моралните правила, каквито ги познаваме, щяха да бъдат излишни[23].

Същността на правилата за поведение е, че те очертават *типове* поведение от гледна точка не на техните главно неизвестни последици в конкретните случаи, а на възможните им резултати, които не е необходимо да са предвидими за индивидите. Правилата за поведение се разглеждат като важни не поради последиците на нашето поведение, заради което го извършваме, а в името на въздействието на нашето поведение върху постоянното поддържане на социален ред. Подобно на реда, на който те служат, но в по-далечна степен, те подпомагат само косвено удовлетворяването на конкретните цели, като помогнат да се избегнат тези конфликти, които миналият опит показва, че се проявяват при преследването на множество цели. Те служат не за да донесат успех на определен план за действие, а да направят съвместими различни планове за действие. Схващането за правилата за поведение като част от план за действие на "обществото" за постигането на определен набор от цели придава на всички утилитаристични теории антропоморфен характер.

Утилитаризмът, за да постигне целите си, прибягва до вид

редукционизъм, който свързва всички правила със съзнателния избор на средства за известни цели. Това може да има същия успех, какъвто и подобен опит да се обяснят особеностите на езика чрез проследяването на последователни усилия в общуването в продължение на няколко хиляди поколения. Правилата за поведение, както и правилата на речта са продукт не на пряко приспособяване към конкретни известни факти, а на кумулативен процес, в който във всеки момент главен фактор е съществуването на фактически ред, определен от вече установени правила. Винаги в рамките на такъв ред, функциониращ повече или по-малко адекватно, възникват новите правила и на всеки етап именно като част от подобна функционираща система се преценява целесъобразността на правилото. В този смисъл правилата имат функция в рамките на действащата система, но не и функция-цел, която не може да се извлече от известните конкретни последици на отделните потребности, а само от разбирането на цялостната структура. Но в действителност все още никой не е успял да постигне такова пълно разбиране или да пресъздаде изцяло отново системата от морални или правни правила на основата на познаването на потребностите и последиците от известните средства[24].

Подобно на повечето инструменти правилата не са част от план за действие, а по-скоро екипировка за някои неизвестни евентуалности. Наистина основната част от всички наши действия се ръководи не от знание за крайните потребности, на които те служат, а от желания да се натрупат средства или познание или да се маневрира за заемане на позиции, накратко, да се натрупа "капитал" в най-широкия смисъл на думата, за който мислим, че ще ни бъде полезен в света, в който живеем. И този тип поведение става още по-преобладаващо, колкото по-интелигентни ставаме. Ние се приспособяваме все повече и повече, но не към конкретни обстоятелства, а към това да увеличаваме приспособимостта си към всякакви обстоятелства, които могат да възникнат. Нашият хоризонт се състои преди всичко от средства, а не от крайни цели.

Ние, разбира се, можем да се стремим към "най-голямо добро за най-много хора", ако не се заблуждаваме, че можем да определим количеството добро чрез пресмятане, или по това че по всяко време съществува известност относно съвкупността от резултати. Това, което правилата и социалният ред, на който те служат, могат да направят, е да увеличат възможно-

тите за неизвестен брой хора. Ако правим всичко възможно, за да увеличим възможностите за всички, ние ще постигнем възможно най-много, но не защото имаме някаква представа за точното количество добро, което ще създадем.

Всяко критично преразглеждане или усъвършенстване на правилата за поведение става в рамките на дадена система от такива правила

Тъй като установената система от правила за поведение се основава на опит, който ние само отчасти знаем, и ще обслужва социален ред по начин, който ние само отчасти разбираме, не можем да се надяваме, че ще го усъвършенстваме, като го пресъздадем изцяло отново. За да използваме напълно целия опит, който се предава само под формата на традиционни правила, цялото критично преразглеждане и всички усилия за усъвършенстване следва да са ориентирани в рамките на дадени ценности, които за конкретната цел трябва да се считат за ненуждаещи се от обосноваване. Ще наричаме "вътрешно критично преразглеждане" този вид критично преразглеждане, който действа в рамките на дадена система от правила и оценява конкретните правила от гледна точка на съвместимостта им с всички други установени правила с оглед на създаване на определен социален ред. Това е единствената основа за критично преосмисляне на нравствените или морални правила, след като признаем невъзможността да се подчини цялата съществуваща система от такива правила към предизвикването на известни специфични резултати.

Съвместимостта на различните правила, от които се състои системата, не е на първо място логическа съвместимост. Съвместимост в този смисъл означава, че правилата служат на един и същ абстрактен социален ред и предотвратяват конфликтите между хората, спазващи тези правила в светлината на обстоятелствата, към които са приспособени. Дали две или повече правила са съвместими или не, следователно зависи отчасти от фактическите условия на заобикалящата среда, поради което едни и същи правила може да са достатъчни, за да предотвратят конфликт в дадена среда, и да не са достатъчни в друга. От друга страна, правила, които са логически несъвместими, в смисъл че водят при определено положение до изисквания или забрани за поведението на даден човек, които взаимно се из-

ключват, могат да се направят съвместими, ако се поставят в съотношение на подчиненост едно на друго, така че системата от правила сама да определя кое правило има приоритет над другото.

Всички истински нравствени проблеми се предизвикват от конфликти на правила и са най-често проблеми, причинени от неизвестността относно относителната важност на различните правила. Няма система от правила за поведение, която да е пълна, в смисъл да дава лишен от съмнение отговор на всички нравствени въпроси, и вероятно най-честата причина за несигурност е, че степента на силата на отделните правила, принадлежащи към системата, е неясно очертана. Поради постоянната необходимост да се решават въпроси, на които установената система от правила не дава определен отговор, тя се развива и постепенно става по-определена и по-приспособена към обстоятелствата, при които обществото съществува.

Когато казваме, че всяко критично преразглеждане на правилата трябва да бъде вътрешно, имаме предвид, че критерият, чрез който можем да преценим дали едно правило е подходящо, винаги трябва да бъде друго правило, което за тази цел се приема за установено. Голямото множество правила, които мълчаливо се възприемат, определят целта, на която разглежданите правила също трябва да съдействат, а тази цел, както ще видим, не е определено конкретно събитие, а поддържането или възстановяването на социалния ред, към който повече или по-малко успешно са насочени тези правила. Крайният критерий следователно е не адекватността на правилата, а съвместимостта на поведението на отделните хора, което тези правила позволяват или изискват.

На пръв поглед изглежда учудващо, че нещо, което е резултат на традициите, може да бъде едновременно и предмет, и критерий за критично преразглеждане. Ние обаче не твърдим, че традицията като такава е свещена и не подлежи на критично преразглеждане, а само че основа за критичното преразглеждане на един резултат на традициите може да бъде само друг резултат на традициите, който ние не можем или не искаме да поставяме под въпрос, с други думи, един аспект на дадена култура следва да се разглежда критично само в рамките на същата култура. Не можем да сведем една система от правила или ценности до телеологична като цяло конструкция, но можем да спрем с нашето критично преразглеждане до нещо, което няма

по-добро основание за съществуване, отколкото ако се приеме, че е основата на дадена традиция. Поради това ние можем да изследваме частта от цялото само в рамките на това цяло, което не можем да възпроизведем изцяло и по-голяма част от което трябва да оставим неизследвана. Може също да се каже, че ние можем да поправяме само частите на дадено цяло, но не и да го пресъздадем наново[25].

Това е най-вече така, защото системата от правила, в която трябва да се нагодят правилата, ръководещи поведението на едно лице, не се състои само от всички правила, регулиращи неговото поведение, а също и от правилата, регулиращи поведението на останалите членове на обществото. Без особена полза е да се покаже, че ако някой предложи ново правило, ще се получи по-добър резултат за всеки, тъй като не е само в негова власт да го предизвика. Но някой може да приложи правило, което в рамките на съществуващата система от правила води до по-малко неосъществяване на очаквания, отколкото установените правила, и така чрез въвеждането на ново правило да увеличи вероятността очакванията и на другите да бъдат осъществени. Този нагледен парадоксален извод, че промяна в правилата, направена от един човек, може да доведе до по-високо задоволяване на очакванията на част от другите хора и в крайна сметка да стане доминираща, е тясно свързан с обстоятелството, че очакванията, от които се ръководим, се отнасят по-малко до действията на тези хора, отколкото до резултатите от тях, и че правилата, на които разчитаме, са главно не правила, предписващи определено поведение, а ограничаващи поведението — не позитивни, а негативни правила. Може да е обичайно в дадено общество да се позволява на притока на вода или други субстанции от земята собственост на един да уврежда земята на неговия съсед и подобна небрежност да се толерира, въпреки че засяга неблагоприятно нечии очаквания. Ако някой, без оглед на конкретния си съсед, възприеме ново правило, недопускащо подобно увреждане, той, действайки в отклонение от общоприетото, ще намали вероятността да не се осъществят очакванията, на които хората основават своите планове, и подобно ново правило, възприето от един, може да стане общоприето, защото отговаря по-добре на установената система от правила, отколко преобладаващата преди това практика.

Следователно необходимостта от вътрешно критично преразглеждане до голяма степен произтича от обстоятелството,

че резултатите от поведението на един човек зависят от различните правила, които ръководят поведението на неговите събратя. "Последиците на дадено поведение" не са просто физически факт, независим от правилата, преобладаващи в обществото, а зависят в голяма степен от правилата, които останалите членове на обществото спазват; и дори някой да открие ново правило, което ако е всеобщо спазвано, ще бъде благоприятно за всички, правилата, които другите спазват, ще са измежду данните, от които той ще извлече своята увереност в по-благоприятния характер на новото правило, което предлага. Това означава, че правилото, което трябва да се следва в едно общество за постигането на най-благоприятен резултат, може да не бъде най-доброто правило в друго общество, където системата на общоприетите правила е различна. Това обстоятелство значително ограничава степента, в която частната преценка на отделния индивид може да усъвършенства установената система от правила; то обяснява и факта, че ако индивидът действа в различни типове общества, различни правила могат при различни случаи да бъдат задължителни за него.

Твърде дискутираният въпрос за "моралния релативизъм" е тясно свързан с обстоятелството, че всички морални (и юридически) правила обслужват съществуващ фактически ред, който никой индивид не може да променя съществено, защото такава промяна изисква изменения в правилата, на които другите членове на обществото се подчиняват отчасти несъзнателно, отчасти по навик и които, ако трябва да се създаде жизнено общество от различен тип, следва да се заменят от други правила, които никой няма властта да въведе. Следователно не може да има абсолютна система от морални норми, независима от социалния ред, в който човек живее, и задължението, наложено ни да спазваме определени правила, произтича от облагите, които дължим на социалния ред, при който живеем.

Например струва ми се напълно неправилно да върна към живот изпаднал в безсъзнание стар ескимос, който в началото на зимната миграция[26] в съответствие с морала на своя народ и по собствена воля е изоставен от групата си, за да умре, освен ако считам за правилно и е във възможностите ми да го пренеса в съвършено различно общество, където мога и съм съгласен да осигуря съществуването му.

Това, че нашите морални задължения произтичат от извличането на облаги от реда, който почива на определени пра-

вила, е просто обратната страна на обстоятелството, че спазването на общоприети правила интегрира индивидите в социалния ред, който наричаме общество, и че такова общество може да съществува само ако има известен натиск върху членовете му да спазват тези правила. Несъмнено има много племена и форми на затворени общества, които се основават на твърде различни системи от правила. Това, което тук твърдим, е, че познаваме само един тип от тези системи правила, несъмнено много несъвършен и подлежащ на по-нататъшно усъвършенстване, който прави възможно отвореното или "хуманистичното" общество, в което всеки индивид се зачита именно като индивидуалност, а не само като член на дадена група, и в което следователно всеобщите правила за поведение могат да бъдат само еднакво приложими към всички отговорни човешки същества. Само ако възприемем този порядък като цел, а ако желаем да продължим пътя, който от времето на древните стоици и християнството е присъщ на западната цивилизация, ще можем да защитим тази морална система като превъзхождаща останалите и в същото време да се опитаме да я усъвършенстваме още чрез вътрешно критично преразглеждане.

"Генерализацията" и критерият на универсализма

Тясно свързани с критерия за вътрешна съвместимост като средство за развитие на система от правила за поведение са въпросите, обсъждани под наименованията генерализация и универсализъм. Всъщност използвани като критерий за адекватност на едно правило, възможността за генерализация или универсализмът се свеждат до проверка на съвместимостта с останалата част от възприетата система от правила и ценности. Но преди да покажем защо това е така, трябва накратко да разгледаме значението на термина генерализация, с което той се използва тук. Обикновено той се интерпретира[27] като въпрос, какви биха били последиците, ако всеки прави едно и също нещо. Но повечето действия освен най-обикновените ще станат противни, ако се изпълняват от всеки. Необходимостта общо да се забранява или разрешава *определено* поведение като общо правило произтича от нашето незнание какви са последиците от дадено действие при определени обстоятелства. Да разгледаме най-простия и типичен пример: ние знаем, че дадено действие често може да причини вреди, но нито ние (или законода-

телят), нито действащият субект може да предвиди дали в конкретния случай това ще стане. Когато поради това се опитаме да определим поведението, което желаем да се избягва, ние ще успеем само ако го определим по начин, който включва главно случаите, в които то има вредоносен ефект, но и много други, в които няма. Единственият начин да се предотврати вредоносното въздействие е да се забрани целият тип поведение общо, независимо дали то предизвиква вреди във всеки конкретен случай, и въпросът е дали трябва въобще да забраним този тип поведение, или ще приемем вредите, които следват от него в определен брой случаи.

Ако се спрем на по-интересния въпрос, какво се има предвид, когато се пита дали такава "генерализация" е възможна или дали нещо "може" да стане общо правило, очевидно е, че разглежданата "възможност" не е физическа възможност или невъзможност, нито практическата способност за осигуряване спазването на правилото. Вярната интерпретация се дава от начина, по който Имануел Кант подхожда към проблема, като пита дали ние "можем", или "искаме" дадено правило да бъде общо приложимо. Пречката пред генерализацията очевидно може да бъде сама по себе си единствено морална и означава конфликт с друго правило или ценност, които не сме готови да жертваме. С други дими, критерият за "универсализъм", приложен към всяко правило, означава проверка за съвместимост с цялата система от приети правила — проверка, която както видяхме, може да доведе до отговор с чисто "да" или "не" или може да покаже, че в системата от правила някои от правилата следва да се модифицират или да се организират в отношение на подчиненост, така че в случай на конфликт да знаем кое има по-голяма сила.

За да изпълняват функциите си, правилата трябва да се прилагат продължително

Обстоятелството, че правилата са средство за справяне с незнанието ни относно резултатите на отделните действия и че значението, което отдаваме на тези правила, се основава едновременно и на мащаба на възможните вреди, които те следва да предотвратят, и на вероятността от тяхното настъпване, ако не се спазват, показва, че тези правила могат да изпълнят функцията си само ако се спазват за дълги периоди. Това следва от

обстоятелството, че правилата за поведение съдействат за формиране на социален ред, спазван от индивидите и използван от тях за целите им, които са неизвестни на тези, които установяват правилата или са овластени да ги променят. Там, където, както е при правото, някои от правилата за поведение са съзнателно установени, те ще изпълняват функцията си само ако станат основа, на която индивидите планират поведението си. Осигуряването на спонтанния ред чрез натиска от правилата за поведение трябва винаги да преследва дългосрочни цели за разлика от организационните правила, обслужващи определени всеизвестни цели, които са насочени към краткосрочни резултати. Оттук и очевидната разлика във възгледите на администратора, по необходимост занимаващ се с определени известни резултати, и съдията или законодателя, който трябва да се занимава с поддържането на абстрактен ред без оглед на конкретните предвидими резултати. Съсредоточаването върху конкретните резултати по необходимост води до краткосрочно предвиждане, тъй като само в краткосрочна перспектива конкретните резултати са предвидими и предизвикват конфликти между частни интереси, които могат да се решат само чрез властническа намеса в полза на едната или другата страна. Затова и преобладаващото занимание с предвидими краткосрочни резултати непрекъснато води до дирижизъм в цялото общество. И наистина онова, което несъмнено ще загине в перспектива, ако ние се съсредоточим върху непосредствените резултати, е свободата. Правнорегулираното общество трябва да ограничи принудата до реализацията на правила, обслужващи дългосрочен ред.

Идеята, че структура, чиито функционални части не са създадени с определено значение или не показват някакъв замисъл, така *че не* знаем защо отделните неща се случват, е неефективна основа за успешното постигане на нашите цели, отколкото съзнателно създадената организация, и че може дори да е предимство обстоятелството, че се появяват възможности, чиито причини никой не знае (защото се регистрират факти, които като цяло не са известни на никого), е толкова противна на представите на конструктивния рационализъм, който доминира в европейската мисъл след осемнадесети век, че става общоприета едва с разпространението на еволюционния или критичен рационализъм, който познава не само силата, но и границите на разума и разкрива, че самият разум е продукт на обще-

ственото развитие. Търсенето на такъв тип ред, който да задоволи изискванията на конструктивистите, от друга страна, води до разрушаването на социален ред, който е много по-гъвкав от всичко, което можем съзнателно да създадем. Свободата означава, че в известна степен поверяваме съдбата си на сили, които не контролираме, и това изглежда неприемливо за конструктивистите, които смятат, че човек може да съгради своята съдба — като че ли цивилизацията и разумът сами са негово творение.

ОСМА ГЛАВА

В ТЪРСЕНЕ НА СПРАВЕДЛИВОСТТА

Всяка отделна правна норма може да се разглежда като една от преградите или границите, издигнати от обществото, за да не влизат неговите членове в конфликти един с друг.

П. Виноградов*

Справедливостта е характеристика на човешкото поведение

Избрахме термина "правила за справедливо поведение", за да опишем нецеленасочените правила, които обслужват създаването на спонтанния порядък, в противовес на целенасочените правила на организацията. Първите са *номос*, което е в основата на "обществото на частното право"[1], и правят възможно отвореното общество; вторите, доколкото са право, са публичното право, определящо организацията на управлението. Не твърдим, че всички правила за справедливо поведение, които фактически се спазват, трябва да се разглеждат като право, нито че всяко отделно правило, което е част от системата от правила за справедливо поведение, само по себе си се отнася до справедливо поведение. Трябва още да изследваме спорния въпрос за отношението между право и справедливост Този въпрос е объркан както поради убеждението, че всичко, което подлежи на законодателно уреждане, е въпрос на справедливост, така и поради възгледа, че волята на законодателя определя кое е справедливо. Най-напред ще разгледаме често пренебрегваните ограничения в приложимостта на термина справедливост.

Строго погледнато, само човешкото поведение може да бъде наречено справедливо или несправедливо. Ако използваме термините за дадено състояние на нещата, те имат значение са-

мо доколкото държим някого отговорен за създаването или до-пускането на това състояние. Един факт или състояние, които никой не може да промени, могат да бъдат добри или лоши, но не и справедливи или несправедливи[2]. Грешка е в категориите да се прилага терминът "справедлив" към други обстоятелства освен към човешкото поведение или правилата, които го регулират. Само ако желаем да заклеймим създателя, има смисъл да казваме, че е несправедливо някой да е роден с физически дефект, да е болен или да е загубил любим човек. Природата не може да бъде справедлива или несправедлива. Въпреки нашия вкоренен навик да обясняваме физическия свят анимистично или антропоморфично, което често ни води до погрешно използване на думи и ни кара да търсим лице, отговорно за всичко, което ни засяга, безсмислено е да се описва едно фактическо положение като справедливо или несправедливо, освен ако не вярваме, че някой може и трябва да уреди нещата по различен начин.

Но ако нещо, което не е обект на човешки контрол, не може да бъде справедливо (или морално), желанието да го превърнем в нещо подаващо се на оценка за справедливост не е задължително обоснован аргумент, за да го направим обект на човешки контрол; защото да се направи може само по себе си да бъде несправедливо или неморално, най-малко когато поведението на други човешки същества е засегнато.

При известни обстоятелства може да е правно или морално задължение да се създаде известно състояние на нещата, което след това често се описва като справедливо. Това, че в тези случаи терминът "справедлив" се отнася до действията, а не до резултатите, става ясно, когато видим, че той може да се използва само за такива последици от поведението на човека, които са в негова власт да определи. Това предполага не само че тези, чието задължение е създаването на състоянието, са способни да го направят, но и че средствата, с които ще го постигнат, са също справедливи и морални.

Правилата, чрез които хората се опитват да определят поведението като справедливо или несправедливо, могат да бъдат правилни или погрешни. Общоприето е да се определя като несправедливо правило, обявяващо се за справедливо поведение, което не е такова. Въпреки че е нещо толкова общоприето, че трябва да се счете за легитимно, това крие известни опасности. Това, което всъщност имаме предвид, когато казваме например

че правило, което сме смятали за справедливо, се оказало несправедливо, когато се приложи към конкретен случай, е или че това е погрешно правило, което не изразява достатъчно добре нашата представа за справедливост, или че словесното му формулиране не изразява адекватно това, което сме имали предвид.

Очевидно не само поведението на индивидите, но също и конкретни действия на много индивиди или организации могат да бъдат справедливи или несправедливи. Правителството е такава организация, но обществото не е. И макар че социалният ред се засяга от действията на правителството, доколкото остава спонтанен ред, отделните резултати на обществения процес не могат да бъдат справедливи или несправедливи. Това означава, че справедливостта или несправедливостта на изискванията, които правителството поставя пред индивидите, трябва да се решава в светлината на правилата за справедливо поведение, а не според частните резултати, които следват от тяхното приложение в конкретен случай. Правителството трябва да бъде справедливо във всичко, което прави, и натискът на общественото мнение го кара да прокарва всеки забележим принцип, въз основа на който действа, до възможния краен предел, независимо дали желае или не. Но докъде се простира задължението му по отношение на справедливостта, зависи от властта му да въздейства върху положението на отделните индивиди в съответствие с еднакви правила.

Само тези страни от реда в човешкото поведение, които подлежат на регулиране от правилата за справедливо поведение, предизвикват въпрос за справедливост. Когато се говори за справедливост, винаги се има предвид, че един човек или хора е трябвало или не е трябвало да извършат нещо, като това "трябва" предполага правила, които определят обстоятелства, при които дадено поведение е забранено или задължително. Вече знаем, че съществуването на общопризнато правило не означава непременно, че правилото е изразено с думи. Това означава само че може да се открие правило, което разграничава различните типове поведение по начин, който хората считат за справедлив или несправедлив.

Правилата за справедливо поведение се отнасят до такова поведение на индивидите, което засяга други. При спонтанния ред положението на всеки индивид е следствие от поведението на много други индивиди и никой не е нито задължен, нито има

право да осигури отделните действия, необходими да създадат определен резултат за дадено лице. Макар че неговото положение може да се засегне от поведението на друг човек или от съгласуваните действия на няколко лица, то рядко зависи само от тях. Следователно при спонтанния ред няма правила, които да определят какво да бъде положението на едно лице. Правилата за индивидуално поведение, както видяхме, определят само абстрактните характеристики на произтеклия от тях ред, но не и неговото конкретно съдържание.

Съществува изкушението, разбира се, да се нарича "справедливо" състояние на нещата, което се създава, когато всички, които са действали заедно, са постъпвали справедливо (или несправедливо); но това е погрешно, когато, както при спонтанния ред, създаденото състояние не е съзнателна цел на индивидуалното поведение. Тъй като само състояние, създадено от човешката воля, може да се нарича справедливо или несправедливо, елементите на спонтанния ред не могат да бъдат справедливи или несправедливи: щом не е преднамерен или целенасочен резултат от нечие поведение това, че А има много, а Б — малко, не може да бъде наричано справедливо или несправедливо. Ще видим, че това, което се нарича "социална" или "дистрибутивна" справедливост, всъщност няма значение при спонтанния ред, а има смисъл само в рамките на организацията.

Справедливост и право

Не твърдим, че всички правила за справедливо поведение, които фактически се спазват в обществото, са право, нито че всичко, което обикновено се нарича право, се състои от правила за справедливо поведение. Нашето становище е, че правото, което се състои от правила за справедливо поведение, заема особено място, което не само изисква то да има различно име (*номос* например), а също налага ясно да се разграничава от другите разпоредби, също наречени право, така че при развитието на този вид право характерните му особености да са ясно очертани. Причината е, че ако желаем да запазим свободното общество, само тази част от правото, която се състои от правила за справедливо поведение (т. е. най-вече частно и наказателно право), трябва да бъде задължителна и да се прилага за частните лица, докато останалото може да бъде също право, задължително за членовете на организираното управление. Ще видим, че загубата на увереност в правото, което служи на справедливо-

стта, а не на частните интереси (или конкретните цели на правителството), е виновна до голяма степен за нарастващото подриване на индивидуалната свобода.

Няма да се разпростираме тук по твърде много дискутирания въпрос за това, какво се изисква от едно одобрено правило за справедливо поведение, за да бъде то титулувано като право. Макар че много хора биха се колебали да нарекат право правило, което макар да се спазва, не може да се реализира принудително, трудно е това да се отрече за правила, които се реализират чрез много ефективен, макар и неорганизиран обществен натиск или чрез изключване на нарушителя от групата[3]. Очевидно съществува постепенен преход между това състояние и онова, което смятаме за истинска правна система, в която специално създадена организация е натоварена с реализацията и промените на правото. Правилата, уреждащи тези организации, разбира се, са част от публичното право и както самото правителство, се наслагват над първичните правила, за да станат те по-ефективни.

Но ако в противоположност на публичното право частното и наказателното право са насочени към установяване и реализиране на правила за справедливо поведение, това не означава, че всяко едно правило, от което те се състоят, взето само за себе си, е правило за справедливо поведение, а само че системата като цяло[4] служи на установяването на такива правила. Всички правила за поведение трябва да се отнасят до определени състояния на нещата; и е прието да се определят повече чрез отделни правила състоянията, до които се отнасят отделните правила за поведение, отколкото да се повтарят тези определения във всяко правило, което се отнася до такова състояние. Индивидуалните притежания, които правилата за справедливо поведение защитават, трябва да се уреждат отново и отново, като начинът, по който тези притежания се придобиват, прехвърлят, губят или ограничават, може да се уреди еднократно за всички в правила, чиято функция е да служат като отправна точка за правилата за поведение. Всички правила, които определят условията, при които собствеността може да се придобива и прехвърля, да се сключват договори и съставят завещания, както и да се придобиват или отчуждават други "права", служат само за да определят условията, при които правото ще даде защита на правилата за справедливо поведение. Тяхната цел е да направят лесно установими релевантните състояния на нещата и да осигурят взаимно разбирателство между страните при поемане

на задължения. Ако не е спазена формата, която законът изисква за една сделка, това не означава, че е нарушено правилото за справедливо поведение, а само че няма да се даде защитата на определени правила за справедливо поведение, както при случай, че формата е била спазвана. Такива състояния като "собственост" нямат друго значение освен чрез правилата за поведение, които се отнасят за тях; ако се премахнат правилата за справедливо поведение, които се отнасят до собствеността, нищо няма да остане от нея.

Правилата за справедливо поведение са общи забрани за несправедливо поведение

Видяхме по-рано (том I, пета глава) как чрез процеса на постепенно разпростиране на правилата за поведение върху групи от хора, които нито споделят, нито познават едни и същи крайни цели, се развива един тип правило, обикновено наричан "абстрактен" тип правило. Този термин е подходящ само ако не се използва със значението, което има в логиката. Правило, прилагащо се само към хора с еднакви отпечатъци на пръстите, според определена алгебрична формула е абстрактно в смисъла, в който терминът се използва в логиката. Но тъй като от опит знаем, че всяко лице се индивидуализира съвсем точно от отпечатъците на пръстите, подобно правило всъщност ще се прилага само към определени лица. Какво се има предвид под термина абстрактен, е изразено с класическа юридическа формулировка — правилото трябва да се прилага към неизвестен брой бъдещи случаи[5]. Тук правната теория е намерила за необходимо изрично да подчертае нашето неизбежно непознаване на конкретните обстоятелства, които желаем да използва онзи, който ги научи.

Вече посочихме, че подобно адресиране към неизвестен кръг бъдещи случаи е тясно свързано с други характеристики на тези правила, развили се в процеса на обобщаване, а именно че тези правила са почти всичките негативни, в смисъл че по-скоро забраняват, а не разрешават определено поведение[6], че те правят това, за да защитят определени правни сфери, в рамките на които всеки индивид е свободен да действа, както желае[7], и притежаването на тези качества може да се установи чрез проверката за универсалност. Ще се опитаме да покажем, че това са все необходими характеристики на правилата за справедли-

во поведение, които образуват основата на спонтанния ред, но не се отнасят до правилата на организациите, съставляващи публичното право[8].

Обстоятелството, че на практика всички правила за справедливо поведение са негативни, в смисъл че те обикновено не налагат позитивно задължение на индивидите, освен ако те самите със своите действия не са поели такива, твърде рядко се изследва задълбочено, макар че много често се изтъква като че ли е ново откритие[9]. Това важи за повечето правила за поведение, но не е без изключения. Някои институти на семейното право възлагат задължения, които не произтичат от собствено съзнателно поведение (като задълженията на децата спрямо родителите), а от положение, в което едно лице е поставено по силата на обстоятелства извън негов контрол. Има и още няколко изключителни случаи, в които едно лице се разглежда като поставено от обстоятелствата в особено тясна общност с други хора, което налага възлагането на специфични задължения спрямо тях. Забележително е, че английското общо право познава само един такъв случай, а именно спасяването по море[10]. Съвременното законодателство е отишло по-далеч и в някои страни е предвидило задължения за активно поведение за запазване на живота в случаите, когато това зависи от определено лице[11]. Вероятно в бъдеще ще продължи развитието в тази насока; но тези правила ще останат ограничени случаи поради трудността да се определи чрез общо правило на кого се възлага задължението. Понастоящем правилата за справедливо поведение, които изискват активно поведение, остават рядко изключение, ограничено до случаи, при които случайността поставя хората в близка връзка помежду им. Няма да сгрешим, ако за определена цел считаме всички правила за справедливо поведение като негативни по природа.

Обстоятелството, че правилата са негативни, е неизбежно следствие от разпростирането им отвъд границите на общността, която споделя или дори познава едни и същи цели[12]. Правилата, които са независими от всякакви цели, в смисъл че не се прилагат само до тези, преследващи дадени цели, не могат изцяло да определят дадено активно поведение, а само ограничават кръга от позволени действия и предоставят вземането на решение за конкретно действие на индивида в съответствие с неговите цели. Вече видяхме, че то води до ограничаване на правилата до забрани за действия, които биха увредили други-

те, а това може да се постигне само чрез правила, които определят правната сфера на индивидите (или организираните групи), която другите нямат право да засягат.

Видяхме също така, че правилата за поведение не могат да забранят всички действия, които увреждат другите. Да купуваме или да не купуваме от определен човек, да обслужваме или да не обслужваме определен човек, е съществена част от нашата свобода, но ако решим да не купуваме от един или да не обслужваме друг, това може да причини вреди на засегнатите, ако те са разчитали на нас като клиенти или на нашите услуги; и като разполагаме с това, което е наше — дърво в градината или фасадата на къщата ни, можем да лишим нашия съсед от нещо, което е с голяма сантиментална стойност за него. Правилата за справедливо поведение не могат да защитят всички интереси, нито дори всички интереси, които за някого са от голямо значение, а само онова, което се нарича "легитимни" очаквания, т. е. очакванията, които правилата определят и които понякога се създават първоначално от правните норми[13].

Основната функция на правилата за справедливо поведение следователно е да каже на всеки на какво може да разчита, какви вещи или услуги може да използва за своите цели и какъв кръг от действия са на негово разположение. Те не могат, ако искат да осигурят на всички еднаква свобода при взимането на решения, да създадат подобна сигурност относно това, което другите ще направят, освен ако тези други доброволно и с оглед на своите цели не са се съгласили да действат по определен начин.

Следователно правилата за справедливо поведение определят защитени правни сфери не чрез прякото предоставяне на определени неща на отделни лица, а чрез създаване на възможност да се установи въз основа на дадени факти на кого принадлежат нещата. Макар че това трябва да е станало ясно още от времето на Дейвид Хюм и Имануил Кант[14], множество книги се основават на погрешната предпоставка, че "правото предоставя на всеки човек цяла своеобразна съвкупност от свободи с оглед използването на материални блага и налага на всеки човек своеобразна съвкупност от ограничения относно същото.... по отношение на действията, засягащи използването на нещата, които притежавам, правото ме поставя над всеки друг[15] ". Подобно схващане изцяло игнорира целта на абстрактните правила за поведение.

Това, което правилата за справедливо поведение всъщност правят, е да определят при какви условия едно или друго действие е в границите на позволеното; но те оставят на индивидите да създават според тези правила собствената си защитена правна сфера. Или на правен език, правилата не предоставят права на отделните хора, а установяват условията, при наличието на които се придобиват права. Каква ще бъде правната сфера на всеки, зависи отчасти от собственото му поведение и отчасти от обстоятелства извън негов контрол. Правилата служат, за да позволят на всеки да установи от фактите, които може да узнае, границите между правните сфери, които той и останалите са успели да си създадат[16].

Тъй като последиците от прилагане на правилата за справедливо поведение винаги зависят от фактически обстоятелства, които не се определят от тези правила, ние не можем да съдим за справедливостта от прилагането на едно правило според резултата, който то е предизвикало в конкретен случай. В това отношение онова, което вярно е казано за възгледа на Джон Лок за справедливостта при конкуренцията, а именно, че "от значение е начинът, по който конкуренцията се осъществява, а не нейният резултат"[17], е като цяло вярно за либералното схващане за справедливостта и за това, което справедливостта може да постигне при спонтанния ред. Това, че е възможно един чрез една честна сделка да спечели много, а друг чрез също така честна сделка да загуби всичко[18], с нищо не намалява справедливостта в тези сделки. Справедливостта не се занимава с непреднамерените последици на спонтанния ред, които не са съзнателно предизвикани от някого[19].

Правилата за справедливо поведение следователно служат, за да предотвратят конфликтите, и съдействат на взаимодействието чрез премахване на възможни източници на несигурност. Но тъй като целта им е да позволят на всеки индивид да действа в съответствие със своите планове, те не могат изцяло да премахнат несигурността. Те могат да създадат сигурност само доколкото предоставят средства срещу намесата на другите и по този начин позволяват на индивида да разполага с тези средства. Но те не могат да му осигурят успех при използването на тези средства нито що се отнася до фактите, нито до действията на другите, които може да очаква. Например те не могат да му гарантират, че на очакваната от него цена ще може да продаде това, което желае.

CamScanner

Не само правилата за справедливо поведение, но и проверката на тяхната справедливост са негативни

Така както при разпростирането си от свързаното с общи цели племенно общество (или телеокрация) към изтъканото от правила отворено общество (или номокрация) тези правила трябва непрекъснато да променят зависимостта си от конкретните цели и чрез тази проверка стават постепенно абстрактни и негативни, така и законодателят, който се заема с установяването на правила за Великото общество, трябва да подчини на проверката за универсалност това, което иска да се прилага за такова общество. Понятието за справедливост, както го разбираме, т. е. третирането на всички според еднакви правила, постепенно се оформя в течение на този процес; след това става водещо в подхода към Отворено общество на свободни индивиди, равни пред закона. Оценяването на поведението според правила, а не според конкретните резултати, е стъпката, направила Отвореното общество възможно. Това е средството, създадено от човека, за да преодолее непознаването от личността на конкретните факти, които определят реда във Великото общество.

Справедливостта следователно категорично не е балансиране на частните интереси във всеки конкретен случай, нито на интересите на определяеми групи от хора, нито е насочена към създаване на определено състояние, което се счита за справедливо. Тя не се занимава с резултатите, които дадено действие фактически предизвиква. Спазването на правила за справедливо поведение често предизвиква непредвидени последици, които ако бяха целенасочено предизвикани, щяха да се считат за несправедливи. А съхраняването на спонтанния ред често изисква промени, които щяха да бъдат несправедливи, ако те бяха предизвикани от човешка воля.

Трябва да се изтъкне, че в общество на всезнаещи хора няма да има място за понятието справедливост: всяко действие трябва да се преценява като средство за предизвикване на известни последици, а всеобщото знание по дефиниция включва познание и за относителната важност на различните резултати. Както всички абстракции справедливостта е приспособяване към нашето незнание — към постоянното непознаване на конкретни факти, което научният прогрес не може никога изцяло да премахне. Тъй като ни липсва знание както за йерархията във важността на конкретните цели на отделните личности, та-

ка и за конкретните факти, редът във Великото общество трябва да се поддържа чрез прилагане на абстрактни и независими от целта правила.

Проверката, която правилата за справедливо поведение преминават в процеса на своята еволюция, за да станат общи (и обикновено негативни), е сама по себе си негативна, което прави възможно постепенното преформулиране на тези правила, така че да се елиминира използването на факти или последици, които не могат да бъдат известни на всички, които спазват правилата. Само правила, които са независими от целите и се отнасят до факти, които могат да се установят от всички, които ги спазват, могат успешно да минат тази проверка.

Следователно правилата за справедливо поведение се определят не от "воля" или "интерес", или от друга подобна цел с оглед на конкретни резултати, а се развиват посредством непрекъснато усилие (Улпиановото "constans et perpetua voluntas")[20], за да се създаде подреденост в системата от правила, наследявана от всяко поколение. Законодателят, който желае целенасочено да въведе в съществуващата система нови правила от същия вид, както тези, които са направили възможно Отвореното общество, трябва да подчини тези правила на същата негативна проверка. Въздействайки върху нея в рамките на такава система и изправен пред задачата за усъвършенстване на функцията на съществуващия ред в поведението, той има малка възможност за избор на правилата, които да установи.

Непрекъснатото прилагане на негативната проверка за универсалност, необходимостта от способност за всеобщо прилагане на установените правила, както и стремежът да се променят и допълнят съществуващите правила, така че да се премахнат всички противоречия между тях (или с още неформулирани, но общоприети принципи на справедливостта), може с течение на времето да преобразува напълно цялата система. Но макар негативната проверка да ни помага при избора или промяната на дадена група правила, тя не може да ни послужи при цялото. Без значение е (обикновено не се и знае, разбира се) от коя първоначална система от правила е започнала еволюцията и е съвсем възможно дадена система от правила да е толкова по-ефективна от останалите при създаването на реда във Великото общество, че като резултат от предимствата, получени при развитието, към нея в системи с много различен произход може да се прояви процес, отговарящ на това, което биоло-

зите наричат "конвергентна еволюция". "Нуждите на човешкото общество"[21] може да предизвикат независима поява, по различно време и на различни места, на същия вид система, подобно на основаната на частна собственост и договор. Изглежда, че където и да е възникнало Великото общество, това е станало възможно чрез система от правила за справедливо поведение, което включва това, което Дейвид Хюм нарича "трите естествени права: *стабилност на собствеността, прехвърляне чрез договор* и *изпълнение на задълженията*"[22], или както един модерен автор обобщава съществено съдържание на всички съвременни системи на частното право, "свобода на договаряне, неприкосновеност на собствеността и задължение за поправяне на виновно причинените вреди"[23].

Тези, които са овластени със задачата за формулиране, тълкуване и развитие на съществуващата система от правила за справедливо поведение, винаги ще трябва да намират отговори на определени въпроси, а не да налагат своята свободна воля. Първоначално те може да са избрани, защото се вярва, че са най-способни да формулират правила, които удовлетворяват общата представа за справедливост и съответстват на системата от съществуващи правила. Макар че елементарното конструктивистко обяснение за произхода на обществените институции се стреми да докаже, че правните норми са продукт на нечия воля, това всъщност противоречи на действителното развитие и в същото време е също така мистично, както произходът на обществото от обществен договор. Тези, на които е поверено формулирането на правилата, не разполагат с неограничена власт да създават каквито и да е правила. Те са били избрани, защото са проявили умения във откриването на формулировки, които удовлетворяват останалите и са били полезни. Вярно е, че успехът им често ги поставя в положение, позволяващо им да запазят доверието, макар че вече не го заслужават, или да съхранят властта си и без доверие. Това не променя обстоятелството, че те извличат своята власт от предполагаемата си способност да прилагат това, което се изисква от възприетия ред, и да открият онова, което ще се счете за справедливо. Накратко, това е власт, произтичаща от предполагаемата им способност да открият справедливото, а не да го създадат.

Следователно развитието на правната система е интелектуална задача с голяма трудност, която не може да се реши без да се вземат като предварително дадени известни правила

и да се развива системата, определена от тях. Тази задача може да се изпълни повече или по-малко успешно, но обикновено не дава на натоварените с нея свобода да следват своята собствена воля. Това повече прилича на търсене на истината, отколкото на създаване на нещо ново. В усилията да се разплете и да се съгласува съвкупност от неизразени правила и да се превърнат в система от изрични правила, могат често да възникнат противоречия между възприети ценности. Понякога се налага да се отхвърлят някои установени правила в светлината на по-общи принципи. Водещият принцип винаги остава справедливостта, т. е. общоприложимото правило да преобладава над частното (макар и може би също често срещано) желание.

Макар че чувството за справедливост обикновено дава изходната точка, това, което то ни подсказва в конкретния случай, не е безпогрешна или окончателна проверка. То може да бъде или да се установи, че е погрешно. Въпреки че основанието за нашето субективно усещане за това, че дадено правило е справедливо, е готовността ни да го прилагаме универсално, това не изключва вероятността по-късно да открием случаи, за които ако знаехме, нямаше да решим, че са справедливи, макар че не са, след което ще се видим принудени да променим правилото за в бъдеще. Подобно противоречие между интуитивното чувство за справедливост и правилата, които желаем да запазим, може да ни накара често пъти да променим мнението си.

По-късно ще трябва да разгледаме промените във възприетите правила, които са необходими за съхраняване на цялостния ред, ако правилата за справедливо поведение трябва да са еднакви за всички. Тогава ще видим, че често пъти последици, които ни изглеждат несправедливи, може да са справедливи, в смисъл че са необходимо следствие от справедливото поведение на всички засегнати. При абстрактния ред, в който живеем и на който дължим повечето от предимствата на цивилизацията, в крайна сметка трябва да ни ръководи нашият интелект, а не интуитивното чувство за това, кое е добро. Настоящите ни морални възгледи все още съдържат наслоения или пластове, останали от по-ранни етапи в еволюцията на човешките общества — от малката стадна форма до организираното племе и още по-големи групи от родове и други следващи стъпки към Великото общество. И макар че някои от правилата или възгледите, възникнали на по-късен етап, може да предпоставят възприемането на по-ранните, други нови елементи може да са в

противоречие с някои от тези с по-ранен произход, които още преобладават.

Значението на негативния характер на проверката за несправедливост

Обстоятелството, че макар да нямаме позитивен критерий за справедливо, ние имаме негативен критерий, който да ни показва какво е несправеливо, е много важно в няколко аспекта. На първо място, това означава, че стремежът да се премахне несправедливостта не може да бъде достатъчен за изграждане на изцяло нова правна система, той може да е само насока за развитието на съществуващата съвкупност от правила с цел да станат още по-справедливи. При подобни усилия за развитие на съвкупността от правила, повечето от които са възприети от членовете на обществото, трябва следователно да съществува "обективна" (в смисъл на интерперсонална, но не и универсална — защото тя ще важи само за тези други членове на обществото, които възприемат повечето от останалите му правила) проверка за това, кое е несправедливо. Подобна проверка за несправедливост може да е достатъчна, за да ни каже в каква насока трябва да развиваме установената система от правила, въпреки че няма да е достатъчна, за да ни позволи да създадем изцяло нова правна система.

Тук трябва да се отбележи, че единствено в смисъла на подобна негативна проверка, прилагана при развитието на установената правна система, Имануел Кант в своята философия на правото прилага принципа на категоричния императив. Това често се пропуска, защото в своята философия на морала той използва този принцип като достатъчна предпоставка, от която цялата система от морални правила може да се изведе по пътя на дедукцията. Кант напълно съзнава, че категоричният императив представлява необходима, но не и достатъчна предпоставка за справедливост, тоест само това, което вече нарекохме негативна проверка, позволяваща ни постепенно да премахваме несправедливостта, а именно проверката за универсалност. Той е видял много по-ясно в сравнение с повечето по-късни философи на правото, че в резултат на преминаването на проверката "правните норми [трябва] да се абстрахират от нашите цели, те са по естеството си негативни и ограничителни принципи, които само поставят в определени рамки упражняването на свободата"[24].

Забележително е, че съществува близък паралел между схващането за справедливите правила като забрани и подлежащи на негативна проверка и съвременното развитие на философията на науката, особено от Карл Попър[25], което третира природните закони като забрани и счита за тяхна проверка неуспеха на усилията да бъдат опровергани, проверка, която в крайна сметка също се отнася до вътрешната съгласуваност на цялата система. Положението и в двете области е аналогично на това, че можем само да се опитваме да постигнем истината или справедливостта чрез постоянното премахване на неистинското и несправедливото, но никога няма да сме сигурни, че сме достигнали окончателната истина или справедливост.

Наистина може да изглежда, че доколкото може да вярваме или поддържаме, че е вярно това, което искаме, считаме за справедливо онова, което желаем. Макар нашето желание, че нещо трябва да се счита за справедливо, може дълго да надделява над разума ни, има закономерности на мисленето, пред които нашето желание е безпомощно. Въпреки че мога да се заблуждавам чрез неверни аргументи, че нещо, което желая да е справедливо, в действителност е такова, дали това е така, е въпрос не на воля, а на разум. Не само противоположното мнение на останалите ще ме предпази да считам за справедливо нещо, което всъщност не е, нито други силни чувства, които повдигнатият въпрос предизвиква в мене, а необходимостта от съгласуваност, без която мисленето става невъзможно. Това ще ме накара да проверя своята вяра в справедливостта на дадено поведение чрез съответствието на правилото, което прилагам, с останалите правила, в които също вярвам.

Противоположният възглед, че обективният критерий за справедливост трябва да бъде позитивен критерий, в исторически план има голямо влияние. Класическият либерализъм почива на вярата в обективната справедливост. Правният позитивизъм обаче е успял да докаже, че няма позитивен критерий за справедливост и прави от това неверния извод, че изобщо няма обективен критерий за справедливост. Наистина до голяма степен правният позитивизъм е плод на неуспеха да се открие обективен критерий за справедливост[26]. От невъзможността да се направи това се вади заключението, че всички въпроси на справедливостта са само проблем на воля или интереси, или чувства. Ако това е вярно, би рухнала цялата основа на класическия либерализъм[27].

Изводът на позитивистите е достигнат обаче само благодарение на мълчаливата, но погрешна предпоставка, че обективният критерий за справедливостта трябва да бъде позитивен, т. е. начала, от които да може логически да се обоснове цялата система от правила за справедливо поведение. Но ако не се стремим проверката за справедливост да ни даде възможност да изградим цялостна система от правила за справедливо поведение, а прилагаме последователно негативния критерий за несправедливост към частите на заварената система, по-голяма част от чиито правила са общоприети, може да се съгласим с твърдението на позитивизма, че няма позитивна проверка за справедливост; но можем да твърдим, че по-нататъшното развитие на правилата за справедливо поведение не е въпрос на свободна преценка, а на вътрешна необходимост, и че отговорите на нерешените въпроси на справедливостта се откриват, а не се измислят. Обстоятелството, че няма позитивен критерий за справедливост, не оставя неограничената воля за единствена алтернатива. Ние можем да бъде обвързани от справедливостта, за да развиваме съществуващата система по определен начин, и да сме в състояние да докажем, че трябва да променим определени правила по даден начин, за да премахнем несправедливостта.

Правният позитивизъм се е превърнал в една от главните сили, разрушили класическия либерализъм, защото последният предпоставя схващане за справедливостта, което е независимо от целесъобразността с оглед постигането на конкретни резултати. Правният позитивизъм, подобно на другите форми на конструктивистки прагматизъм на Уилям Джеймс[28] или Джон Дюи[29], или Вилфредо Парето[30], е дълбоко антилиберален според първоначалното значение на термина, макар че техните възгледи са положили основите на този псевдолиберализъм, който по време на последното поколение изопачи името.

Идеологията на правния позитивизъм

Тъй като съществуват известни колебания относно точното значение на термина "правен позитивизъм", а и той се използва в няколко различни смисъла[31], ще бъде полезно да се започне прегледът на доктрината с обсъждане на първоначалното значение на термина "позитивно право". Ще видим, че предпоставката, съдържаща се в този термин, че само целенасочено създадено-

то право е истинско право, все още изразява същността на позитивистката доктрина, от която всички останали елементи зависят.

Както и преди видяхме[32], използването на термина "позитивен" по отношение на правото води началото си от римляните, заменили с *positus* (тоест "установен") или positivus гръцкия израз *тесеи*, който изразява това, което е съзнателно творение на човешката воля, в противоположност на онова, което не е сътворено по този начин, а е възникнало *фюсей* по естествен път. Това подчертаване на съзнателното създаване на цялото право от човешката воля откриваме още в началото на съвременното развитие на правния позитивизъм у Томас Хобс "non veritas sed auctoritas facit legem"[33] и неговото определение за правото като "разпореждане на този, който има законодателната власт"[34]. Това едва ли е изразявано по-рязко от Джереми Бентам, който твърди, че "цялата система на правото... се разделя на два клона — разпоредбите на единия са наистина създадени — създадени от ръце, признати за надлежно оторизирани и компетентни да създават такива разпоредби.... Този клон на правото може да се означи... с името *истинско* право, действително съществуващо право, право, сътворено от законодателя; според английската конституция то вече се означава като *статутно* право.... Разпоредбите, които се смятат, че съставляват друг клон... могат да се нарекат неистинско, несъществуващо в действителността, въображаемо, фиктивно, лъжливо, сътворено от съдиите право. Според английската конституция това разделение е прокарано чрез неизразителните, нехарактерни и неподходящи термини *общо* право и *неписано* право"[35]. Джон Остин извлича от Бентам своето твърдение, че "цялото право се установява от мислещи същества" и че "не може да има право без законодателен акт"[36]. Тази главна концепция на позитивизма е в същата степен важна и за най-модерната му форма, версията на Ханс Келзен, който твърди, че "нормите, предписващи човешко поведение, могат да произтичат само от човешката воля, а не от човешкия разум"[37].

Тъй като това е насочено да подскаже, че *съдържанието* на всички правни норми е съзнателно установено чрез волеви акт, то е само примитивен израз на конструктивистката заблуда и като такъв всъщност е неверен. Има обаче основополагаща двусмисленост в твърдението, че законодателят "определя" кое да бъде право, двусмисленост, която помага на позитивистите

да избягнат някои изводи, които твърде ясно биха показали неистинността на основните им предпоставки[38]. Твърдението, че законодателят определя какво трябва да бъде право, може да означава, че той само указва на правоприлагащите органи как да действат, за да установят правото. В развитите правни системи, където съществува една организация, натоварена с реализация на правото, ръководителят на тази организация (днес това е законодателят) трябва недвусмислено да даде такива указания до органите на организацията, които е учредил. Това обаче не означава, че законодателят непременно определя *съдържанието* на правото или че дори знае какво е това съдържание. Законодателят може да разпореди на съдилищата да прилагат общото право и да има малка представа за съдържанието на правото. Той може да даде указания на съдилищата да прилагат обичайни норми, местни норми или да спазват добрите нрави или справедливостта — в тези случаи съдържанието на правото, което се прилага, със сигурност не е създадено от законодателя. Злоупотреба с думите е да се казва, че в тези случаи правото изразява волята на законодателя. Ако законодателят само посочва на съдилищата как да действат, за да открият какво гласи правото, това не ни казва нищо относно определянето на съдържанието на правото. Позитивистите обаче, изглежда, смятат, че ако докажат верността на последното във всички развити правни системи, с това установяват, че волята на законодателя определя съдържанието на правото. От този извод следват почти всички основни положения на позитивизма.

Очевидно е, че що се отнася до правилата за справедливо поведение и относно частното право, твърдението на правния позитивизъм, че тяхното съдържание е винаги израз на волята на законодателя, е невярно. Това, разбира се, е многократно показвано от историците на частното право и особено на общото право[39]. Твърдението е вярно само за тези организационни правила, които образуват публичното право, като е забележително, че почти всички водещи правни позитивисти са публичноправници и освен това — в преобладаващата си част — социалисти, т. е. хора на организацията, които могат да мислят за реда само като организация и за които не съществува откритието на мислителите на осемнадесети век, че правилата за справедливо поведение може да доведат до създаването на спонтанен ред.

Поради тази причина позитивистите са се опитали да при-

крият разликата между правила за справедливо поведение и организационни правила и настояват, че всичко, което се разглежда като право, е с еднаква природа и особено че понятието за справедливост няма нищо общо с определянето на това, кое е право. От откритието, че няма позитивен критерий за справедливост, те правят погрешния извод, че няма въобще критерий за справедливост (а и освен това разглеждат справедливостта не като въпрос на справедливо поведение, а като проблем на дистрибутивната справедливост) и че, както Густав Радбрух издайнически казва, "след като никой не може да определи какво е справедливо, някой трябва да реши какво е законно"[40].

След като са установили без особени трудности, че тази част от правото, от която главно се интересуват, а именно правото на организацията на управлението, или публичното право, няма нищо общо със справедливостта, те стигат до извода, че това се отнася и до онова, което обикновено се нарича право, включително правото, обслужващо поддържането на спонтанния ред. Така те изцяло пренебрегват обстоятелството, че правилата, необходими за поддържане действието на спонтанния ред, и правилата, които регулират организацията, имат различни функции. Съществуването на частно право им изглежда аномалия, която следва да изчезне. За Радбрух то е "временно съществуваща и непрекъснато намаляваща област на свобода на волята в иначе единното публично право"[41]; а за Ханс Келзен "истинско право" са нарежданията до длъжностните лица да прилагат санкции[42]. Под влияние на позитивистите ние стигаме до положение, при което техните възгледи се превръщат в самодоказващо се пророчество.

Твърдението на позитивистите, че всичко, което като резултат от определено историческо развитие *се нарича* днес "право", трябва да е с еднакво естество, води до извода, че теоретиците трябва да дадат на термина единна дефиниция, приложима за всички случаи, за които се отнася думата "право", и всичко, което удовлетворява тази дефиниция, следва да се приеме за право. Но след като хората са се борили векове в името на това, което се разглежда като "правов ред", имайки предвид не всеки ред, наложен от властта, а ред, създаден от индивидите чрез спазване на универсални правила за поведение; след като терминът "право" дълго време е означавал такива политически идеали като власт на правото, *Rechtsstaat*, разделение на властите, и още по-старата концепция за правото като защита на

индивидуалната свобода и е служил в конституционни актове, за да определи начина, по който основните права могат да се ограничават, ние не можем да твърдим, освен ако не обезсмислим един от основополагащите стълбове на западната цивилизация, подобно на Хъмпти Дъмпти или професор Гланвил Уилямс[43], да твърдим, че "когато използваме една дума, имаме предвид това, което желаем — нито повече, нито по-малко! "[44]. Най-малкото трябва да признаем, че в известен контекст, в това число и юридически, терминът "право" има специфично значение, различно от това, с което се използва в друг контекст, и това, което се нарича право в този специфичен смисъл, може да е различно по произход, белези, функции и възможно съдържание от всеки друг израз, означаван също като "право".

Определянето на правото като продукт на волята на законодателя води не само до включването в "правото" на всякакви волеизявления на законодателя, независимо от съдържанието им ("Правото може да има всякакво съдържание"[45]), но и до възгледа, че съдържанието не се явява значителна разлика между различните волеизявления, наречени право, и в частност че справедливостта не може да бъде определяща за това, какво е право, а именно правото определя какво е справедливо. Противно на по-старата традиция, която разглежда справедливостта като първична по отношение на правото[46] и поне известни части от правото — поставени в определени рамки от възгледите за справедливостта, схващането, че законодателят е творец на справеливостта, става характерна черта на правния позитивизъм. От "няма право, което да е несправеливо" на Томас Хобс[47] до "справедливо е само друга дума за законно или легитимно" на Ханс Келзен[48] усилията на позитивистите са насочени неизменно към опровергаване на справедливостта като определяща за това, какво е право.

"Чистото учение за правото"

Това основно понятие на правния позитивизъм ясно подсказва твърдението, че законодателят, който създава съдилищата, не само че трябва да формулира как те да установят правото, но и че той създава *съдържанието* на това право, като е напълно свободен в тази си дейност. В най-завършената си форма, "чистото учение за правото" на Ханс Келзен, този резултат е постигнат чрез непрекъснатото, но твърде заблуждаващо използване на

думи в необичаен специфичен смисъл, което е станало толкова присъщо на привържениците на тази школа, че те просто вече не го забелязват.

На първо и най-важно място, за да установи връзката между "право" и "правило", Келзен замества "правило" с термина "норма" и след това, злоупотребявайки с езика[49], използва същия термин, за да включи в него "индивидуалните норми", т. е. всяко императивно волеизявление. На второ място, той използва термина "ред" не за фактическото състояние на нещата, а за "норми", предписващи определени задължения[50], като по този начин не достига до извода, че някои, но само някои правила за поведение при определени обстоятелства водят до създаване на ред, поради което трябва да се различават от останалите правила[51]. На трето място, терминът "съществуване" се използва по правило като синоним на "валидност", а "валидност" се определя като логически произтичащо от волеви акт на върховната власт или "основната норма"[52]. На четвърто и последно място, той използва термините "създаване" или "установяване" (*erzeugen* или *setzen*), за да означи всичко, което се създава от "човешко поведение"[53], така че не само резултатите на човешкия замисъл, но също и резултатите от такова спонтанно развитие като правилата на езика или морала, или етикета следва да се разглеждат като "установени, т. е. позитивни норми"[54].

Последните два случая предизвикват *двойна* двусмисленост. Твърдението, че една норма е възникнала по определен начин, може да означава не само че *или* съдържанието на правилата е установено по определен начин, *или* че е предоставена по определен начин валидност на съществуващо правило, но и че *или* това съдържание е съзнателно установено чрез целенасочен процес, *или* че то е "резултат от човешко поведение, но не и от човешки замисъл" (това е "естествено" в смисъл, в който думата се е използвала в миналото).

Изследването на твърдението, че "чистото учение за правото" е "нормативна наука" или каквото и да означава този термин[55], надхвърля обема на настоящата книга. То очевидно не е емпирическа наука за факти и може да претендира, че е наука, най-много в смисъла, в който логиката и математиката са науки. Това, което то прави, е да разработи последиците от своята дефиниция за "право", от която следва, че "съществуването" на нормата е равнозначно на "валидност", а валидността се определя от възможността за логическото ѝ извеждане от хипоте-

тична "основна норма" — въпреки че фактическият елемент на "ефективността" на цялата система също се въвежда по начин, който не е задоволително обяснен. Даденото определение за пра-во е постулирано като единствено възможно и имащо смисъл и представяйки като "познание" какви са последиците от възпри-етото определение, "чистото учение" претендира, че има право да отрече (или да счита за безсмислени) съждения, в които тер-минът "право" има различно или по-тясно значение. Това е осо-бено вярно за важното твърдение, че не може да се прокара раз-лика между правна система, в която доминира господството на правото (правово управление или *Rechtsstaat*) и в която това не е така, поради което и всеки правопорядък, дори такъв, при който правомощията на властта са изцяло неограничени, е пример за управление на правото[56].

Изводи, извлечени от определение, никога не са в състоя-ние да ни кажат истината за обектите, наблюдавани в света на фактите. Твърдението, че терминът "право" трябва да се използ-ва само в определен смисъл и че никакви други разграничения между отделните видове право не са от значение за правната "наука", има обаче друга цел — да дискредитира определена концепция, която дълго време е ръководила законодателството и юриспруденцията и на чието влияние дължим възникването на спонтанния ред в свободното общество. Това е концепцията, че принудата е законна само ако се прилага за реализацията на универсални правила за справедливо поведение, еднакви за всички граждани. Целта на правния позитивизъм е да направи принудата, която е в служба на частни цели или специални ин-тереси, така законна, както и принудата, използвана за защита основите на спонтанния ред.

Колко малко помага правният позитивизъм при установя-ването, какво е право, може да се види най-ясно в случая на съдия, който трябва да установи приложимото право в конкре-тен казус. Когато няма специфично предписание на законода-теля, какво трябва да направи (и често на практика на него не му се казва нищо друго, освен да бъде справедлив), обстоятел-ството, че оторизирането от законодателя придава на неговото решение "силата на закон", не му казва какво е правото, което трябва да приложи. Съдията е обвързан не само от определени-те за валидни от законодателя правила, но и от вътрешните изис-квания на система, която като цяло никой не е създавал целена-сочено, някои части от която дори още не са изразени и които

макар и да има тенденция към съгласуваност, все още не се е осъществила. Независимо от волята и дори знанията на законодателя съществува такава система от правила, които са общоприложими и към които законодателят често препраща съдията. Това е истинският смисъл на твърдението, че съдията може да бъде обвързан от право, чието съдържание не е определил нито законодателят, нито съдията и което следователно съществува независимо и от двамата, и което съдията може да се опита да установи успешно или безуспешно, тъй като то съществува само имплицитно в цялата система от правила и нейното отношение към фактическия ред в поведението. Ясно е също така, че е възможно съдията да постанови погрешно решение, което, макар да е валидно (има "силата на закон"), ще остане, независимо от това, че по своя смисъл е противно на правото. Очевидно когато съдебното решение е придобило "силата на закон", но е също така "противно на правото", терминът право се използва в две различни значения, които трябва да се разграничават, но се смесват, в случай че "индивидуалната норма", установена от съдията, се третира като еднотипна с правилото, което е нарушила. За съдията на въпроса, дали дадено правило е валидно, не може да се даде отговор чрез логическото му извеждане от акта, който му е дал властта да реализира правилото, а само чрез позоваване на основните положения на система от правила, която фактически съществува независимо от неговата воля или волята на законодателя.

Постоянното използване от Келзен и неговите последователи на термини като "създаване", за да се опише процес, чрез който се признава валидността на правила и разпореждания, дори на цели системи от правила, които съществуват в обикновения смисъл на думата (т. е. известни са и се спазват) и може да са съществували дълго преди независимо от законодателя (и дори да не са му известни), ги води непрекъснато до изводи, които не следват от предпоставките им. Обстоятелството, че система от правила, чиято валидност законодателят е признал, може по своето съдържание да не бъде продукт на неговия замисъл, а да съществува независимо от неговата воля, и че той нито има намерение, нито се счита способен да замени съществуващата система от установени правила с изцяло нови, а приема някои от установените правила като неподлежащи на обсъждане, има важни последици. Това означава, че в много случаи, в които той желае да преуреди правото, той не е свободен да съз-

дава каквито правила желае, а е обвързан от изискванията на част от системата, която му е предоставена. Или да го кажем по друг начин: *цялата система от правила, спазвана в дадено общество, определя кое конкретно правило е оправдано да бъде наложено или трябва да бъде наложено.* Въпреки че тези две групи правила може отчасти да съвпадат, първата група може да включва и правила, които няма нужда да бъдат налагани, защото се спазват, докато втората група може да включва правила, които не се спазват доброволно, но чието спазване е от важно значение по същите причини, както и съблюдаването на първата група, така че тези, които спазват първите, имат основание да изискват да се спазват и вторите.

Разбира се, докато не е призната валидността на такива правила, те съгласно определението на позитивистите не са още "норми" или право и не съществуват като правни норми. Чрез този логически трик се доказва, че те са "създадени" от свободната воля на законодателя. Този неверен извод, който прибързаният читател е склонен да отнесе и към съдържанието на правилата, се превръща в тавтология, която не може да се оспори на основата на възприетото определение. Той се използва в подкрепа на изводи като този, че правилата на позитивното право "произлизат от свободната воля на човешката власт"[57], че "нормите, регулиращи човешко поведение, могат да произтекат само от волята, а не и от разума на човека"[58], или че "позитивно" право означава право, създадено от актове на човешки същества, осъществили се на определено място и в определено време"[59].

Постоянното използване на такива изрази създава *suggestio falsi*, на което очевидно неговите създатели често се поддават, че акт на неограничена човешка воля определя и трябва да определи съдържанието на правото. И все пак на основния въпрос, кое правило трябва да бъде наложено в конкретен случай, не може да се отговори чрез логическо извеждане от някакво волеизявление, нито да се реши чрез волеви акт, а единствено чрез умозаключение, което ни показва кое е правилото, чието приложение в конкретния случай удовлетворява изискването да бъде универсално, без да влиза в противоречие с установени вече правила. Накратко, първоначалното твърдение, че всяко валидно право е установено право, се доказва чрез определяне на "установен" като "признат за валиден", а "признат за валиден" като "фактически наложен от властта". Разбира се, не това се е имало предвид, когато първоначално се е твърдяло, че правото

е "позитивно", нито пък тази дефиниция за правото освобождава съдията от необходимостта да установи какво е правото — дори може да изисква от него за това да се обърне към "естественото" право, към което го е насочил законодателят и което се състои от правила, съществуващи (в обикновения смисъл на тази дума) независимо от волята на законодателя. Съществуването на установена процедура, чрез която се решава какво трябва да се приеме за право, не изключва, че тази процедура по отношение на резултатите си може да зависи от преобладаващото разбиране за справедливостта — дори за повечето проблеми препращането към общите принципи на справедливостта да е изключено поради наличието на изрични отговори.

Твърдението, че терминът "право" трябва винаги да се използва и тълкува в смисъла, даден от правния позитивизъм, и особено че разликата между функциите на двата вида правила, установени от законодателите, са ирелевантни за правната наука, има обаче определена цел. Тя е да се премахнат всички ограничения пред властта на законодателя, произтичащи от предпоставката, че той е овластен да създава право само в смисъл, съществено ограничаващ съдържанието на това, което може да издигне в право. Тя е насочена, с други думи, срещу доктрината, най-ясно изразена от Джон Лок, че "законодателната власт е власт да се действа *по определен* начин... тези, които осъществяват тази власт, трябва да създават само общи правила"[60].

В този смисъл правният позитивизъм е идеология на социализма, ако можем да използваме най-влиятелната и уважавана форма на конструктивизма, за да изразим всичките му разновидности — и на всезнанието на законодателната власт. Това е идеология, породена от желанието да се постигне пълен контрол над социалния ред, и вяра, че е в наша власт по свободно пожелан от нас начин да определим всеки аспект на социалния ред.

В случая с чистото учение за правото този идеологически характер се проявява очевидно в страстта, с която то се използва от своите последователи, за да представят като неверни и възникнали по идеологически причини някои важни изводи, които другите са направили относно значението на правото. Правото в специфичния смисъл, с който този термин се е използвал трайно, ако не и винаги от античността, се е схващало от голям брой модерни автори, започвайки от Гроций през Лок, Хюм и Бентам, стигайки чак до Емил Брунер, като неотделимо

от частната собственост и същевременно като задължително условие за индивидуалната свобода. Но докато това схващане е вярно за основните правила за справедливо поведение, необходими за създаването на спонтанния ред, то, разбира се, не е вярно за специфичните разпореждания, които изисква управлението на организацията. За тези, от друга страна, които представят властта на законодателя като неограничена, индивидуалната свобода се оказва "невъзможна за спасение"[61] и свобода започва да означава само колективната свобода на общността, т. е. демокрация[62]. Правният позитивизъм следователно се оказва главна идеологическа опора на неограничената власт на демокрацията.

Но ако волята на мнозинството трябва да бъде неограничена, разбира се, само конкретните цели на това мнозинство ще определят какво е право. "Затова", както Келзен твърди, "от гледна точка на разума има само интереси на хората и конфликти на интереси. Тяхното решаване може да стане или чрез задоволяване на един интерес за сметка на друг, или чрез компромис между противоречащите си интереси. Не може да се докаже, че едно или друго решение е справедливо."[63]

Установяването, че няма *позитивен* критерий за справедливост, се използва, за да се докаже, че няма въобще обективен критерий за справедливост, който да покаже дали едно правило за поведение е валидно, или не[64]. Възможността да съществува негативен критерий, позволяващ ни да елиминираме отделни норми като несправедливи, дори не се обсъжда.

Исторически именно стремежът към справедливост създава системата от общи правила, която на свой ред става основа и фактор за запазване на развиващия се спонтанен ред. За да създаде този ред, от идеалът за справедливост не се изисква да определя конкретното съдържание на правилата, които могат да се разглеждат като справедливи (или най-малкото не несправедливи). Необходим е само негативен критерий, позволяващ ни постепенно да елиминираме правилата, оказали се несправедливи, защото не са съвместими в системата от други правила, чиято валидност не се поставя под съмнение. Следователно най-малкото е възможно различни системи от правила за справедливо поведение да могат да отговорят на критерия. Обстоятелството, че съществуват различни идеи за това, кое е справедливо, не лишава негативния критерий от възможността за обективна проверка, която могат да преминат някои, но не всич-

ки системи от такива правила. Търсенето на идеала за справедливост (подобно на търсенето на истината) не предполага, че знаем какво е справедливост (или истина), а само че знаем какво да считаме за несправедливо (неистинско). Липсата на несправедливост е необходимо, но не и достатъчно условие за обуславяне на съответните правила. Дали при дадено състояние на материалната действителност последователното прилагане на негативния критерий ще създаде процес на конвергентна еволюция, както предполагаме, така че само една система от правила да го удовлетворява най-пълно, е открит въпрос.

Характеристиката на Келзеновото чисто учение за правото като идеология не цели тук да бъде упрек, макар че защитниците му ще я разглеждат като такава. Тъй като всеки обществен ред почива на идеология, всяко деклариране на критерий, чрез който да се определи какво е право при този ред, също ще бъде идеология. Единственото съображение, поради което е важно да се установи, че това важи и за чистото учение за правото, е, че авторите му се гордеят, че са успели да "демаскират" всички останали теории за правото като идеологии[65] и са създали единствената теория, която не е идеология. Тази *Ideologiekritik* даже се смята от някои от неговите ученици като едно от най-големите достижения на Келзен[66]. И все пак, тъй като всеки културен ред може да се поддържа само посредством идеология, Келзен само заменя една идеология с друга, постулираща, че всички типове ред, поддържани със сила, са от едно и също естество, заслужаващо описанието (и отношението) правов ред, термин, който преди това се е използвал за описване на друг тип ред, ценен поради това, че осигурява индивидуална свобода. Макар че в контекста на собствената му система подобно твърдение е тавтологична истина, не е правомерно той да поддържа, че всички останали схващания, които познава[67] и които използват термина "право" в различен смисъл, не са верни. Какво трябва да означава "право", можем да установим само на основата на това, което са имали предвид онези, които са оформяли социалния ред, а не чрез приписването на някакво значение, което да покрива всички случаи, в които то се използва. Тези хора със сигурност *не* са имали предвид под право, както Келзен има предвид, всяка "социална техника", която използва сила, а са го използвали, за да обозначат особена "социална техника", специфичен вид ограничение в използването на сила, която чрез правото те отграничават от останалите. Използва-

нето на подлежащи на принудително изпълнение общи правила, за да се предизвика създаването на самореализиращ се ред, и ръководството на организация чрез нареждания към постигане на определени цели съвсем не са едни и същи "социални техники". И ако поради случайно историческо развитие терминът "право" е започнал да се използва във връзка и с двете толкова различни техники, цел на теорията не може да бъде да увеличава това недоразумение, като твърди, че различното използване на думата трябва да бъде подведено под обща дефиниция.

Обстоятелството, че като е преследвал идеал, наречен справедливост, човек непреднамерено е създал самореализиращият се фактически ред в обществото, и този идеал е насочен не да определи дадени действия като справедливи, а единствено изисква от него да открие правила, които да могат последователно да се прилагат към всички, и постоянно да преразглежда системата от традиционни правила, за да бъдат премахнат всички противоречия между различните правила, които биха възникнали като резултат от тяхната генерализация, означава, че тази система може да бъде разбрана, интерпретирана, усъвършенствана и дори установена по своето съдържание единствено чрез позоваване на този идеал за справедливост. Този идеал хората са имали предвид, когато са разграничили правовия ред от неограниченото управление и са изисквали съдиите да го съблюдават.

Вярно е, както установяват не само противниците на позитивизма като Емил Брунер[68], но дори и дългогодишни позитивисти като Густав Радбрух[69], че господството на позитивизма направи пазителите на правото безсилни пред настъплението на неограниченото управление. След като са настоявали да се приеме дефиниция за правото, според която всяка държава е правова, те нямат друг избор, освен да действат съобразно гледището, което Келзен прилага, когато твърди, че "от гледна точка на науката за правото правото (*Recht*) при управлението на нацистите е право (*Recht*). Ние можем да съжаляваме, но не можем да отречем, че то е право."[70] Да, то се разглежда така, защото правото е така определено от преобладаващото позитивистко гледище.

Трябва да се отбележи, че в това отношение комунистите са поне по-честни от социалистите като Келзен, които твърдейки, че тяхната дефиниция за право е единствено вярна, мълчаливо извличат фактически твърдения от дефиницията за пра-

во, различна от произтичащата от твърденията, които претендират, че са опровергали. Ранните теоретици на комунистическото право поне открито признават, че комунизъм означава "победа на социализма над всяко право" и "постепенното отмиране на правото като такова", защото "в социалистическото общество... цялото право се превръща в администриране, всички установени правила в преценка за целесъобразност и съображения за полезност"[71].

Право и морал

Макар да не можем да се опитаме да разгледаме целия комплекс от проблеми относно отношението право — морал, няколко неща, които се обсъждаха наскоро[72], следва да се разгледат и на първо място връзката на този въпрос с правния позитивизъм. В резултат от работата на професор Х. Л. А. Харт, която в много отношения ми изглежда една от най-ефективните критики на позитивизма, това наименование сега често се използва, за да означи "самото твърдение е, че не е вярно, че правото създава или удовлетворява определени изисквания на морала", а самият професор Харт, който поддържа тази позиция, е считан за позитивист[73]. И въпреки моето отрицание на тези положения на позитивизма, които обсъдих в предишния раздел, не виждам причина да отхвърлям твърдението на професор Харт, при условие че всеки термин е внимателно определен. Много правни правила със сигурност нямат връзка с морала, а други може да са без съмнение валидни, въпреки че са в противоречие с признати морални норми. Неговото твърдение не изключва възможността в някои случаи съдията да се обърне към съществуващи морални правила, за да установи какво е правото, а именно когато установените правни норми или изрично препращат към такива понятия на морала като "добросъвестност" и др., или мълчаливо предполагат спазването на известни правила за поведение, които в миналото не са били принудително реализирани, но следва да се съблюдават, за да осигурят реда, на който служат вече изразените правни правила. В правото на всички страни има такива препращания към съществуващите морални възгледи, на които съдията придава конкретно съдържание на основата на познанията си за моралните възгледи.

Съвсем различен въпрос е дали съществуването на силно и всеобщо споделяни морални възгледи е само по себе си оправ-

дание за тяхното принудително реализиране. Отговорът е, че в рамките на спонтанния ред използването на принуда може да бъде оправдано само ако е необходимо да се защити правната сфера на личността срещу намеса от останалите, но принудата няма да се използва за намеса в чуждо правно пространство, освен ако това не е необходимо за защита на останалите. Правото служи на социалния ред, тоест на отношенията между хората, и поведение, което не засяга останалите, а само автора му, не подлежи на контрол от страна на правото, независимо до каква степен е регулирано от обичая и морала. Значението на свободата на човека в собствената му правна сфера и навсякъде, където поведението му не влиза в противоречие с целите на чуждото поведение, почива най-вече на обстоятелството, че развитието на обичая и морала е експериментален процес в смисъл, в който реализирането на универсалните правни правила не може да бъде — процес, при който алтернативни правила се конкурират и по-ефективните се избират чрез успеха на групата, която ги спазва, и в крайна сметка може да се яви модел за съответно законодателство. Не казвам, че частното поведение на хората не може в известни отношения, особено що се отнася до разпространяване, да не е важно за бъдещето на групата, към която те принадлежат. Остава под въпрос обаче, дали участието в една и съща група дава на някого законен интерес с оглед разпространяването по отношение на другите членове на същата общност и дали този въпрос не следва да се реши с оглед на по-големия успех на отделните групи като следствие от свободата.

Друг важен въпрос е как преобладаващите морални стандарти ограничават не само властта на законодателя, но и дори степента, до която може да се прилагат признатите правни принципи. Това е особено важно за основната черта на Отвореното общество, че еднакви правила трябва да се прилагат към всички хора. Това е идеал, който, надявам се, ще продължим да следваме настойчиво, защото за мене е неразделно условие от всеобщия мирен ред. За съжаление смятам обаче, че постигането на този идеал ще бъде забавено, а не ускорено от твърде нетърпеливите опити за осъществяването му. Опитите да се прокара един принцип по-далече, отколкото общото мнение е склонно да го подкрепи, могат да предизвикат реакция, която да направи невъзможни за един значителен период дори резултатите, които едни по-скромни опити биха постигнали. Доколкото считам за идеал такова положение, при което националните гра-

ници престават да бъдат пречка за свободното движение на хора, вярвам, че в настоящия период всеки опит за постигането му би съживил силните националистически чувства и връщане назад от вече достигнатите позиции. Макар че съвременният човек възприема по начало идеята, че еднакви правила трябва да се прилагат спрямо всички, всъщност той я отнася за онези, които счита за подобни на себе си, и бавно се научава да разширява обсега ѝ и към тези, които не възприема като себеподобни. Законодателството може да направи много малко за ускоряване на този процес, но може да го върне назад, събуждайки чувства, които са на изчезване.

Основното, което в крайна сметка трябва да се подчертае още веднъж, е, че разликата между морални и правни правила не е между правила, които са спонтанно възникнали, и правила, които са целенасочено създадени, защото повечето от правните правила не са целенасочено създадени първоначално. Поскоро това е разлика между правила, за които важи установена процедура за налагането им от надлежен орган, и такива, за които няма такава, и следователно е разлика, която губи смисъла си, ако всички установени правила за поведение, включително и считаните от обществото като правила на морала, следва да се реализират принудително. Кои правила следва да се реализират принудително и затова да се считат за право, се определя не само от специфичното предназначение на някои правила, но много често следва от взаимната зависимост между групи правила, при която съблюдаването на всяка от тях е необходимо за постигането на това, на което служат вече възприетите правила, а именно запазване на текущия ред. Ако едни правила се реализират, защото служат за запазване на реда, на който всеки се опира, това не е причина за реализиране на други установени правила, които не засягат по същия начин съществуването на междуличностния ред.

С други думи, може да съществува съвкупност от правила, обичайното спазване на които създава известен фактически ред, като само някои от тях имат признато правно значение, докато други само фактически се спазват или се включват имплицитно в правно признатите, в смисъл че правно признатите ще постигнат целите си само ако се спазват и другите. Признаването на известни правила следва да се счита като овластяване на съдията да счита за правно признати и тези, които имплицитно се включват в тях, макар че това не е направено отделно от законодателя или от съдилищата.

"Естественото право"

Един от основните източници на заблуждение е, че всички теории, които се противопоставят на правния позитивизъм, се означават еднакво и поставят заедно под заблуждаващото наименование "естествено право", макар че някои от тях нямат нищо общо помежду си освен противопоставянето на правния позитивизъм. Това фалшиво разделение днес се поддържа главно от позитивистите, защото техният конструктивистки подход изисква правото да бъде или продукт на човешкия замисъл, или на замисъла на свръхчовешки интелект[74]. Но както вече видяхме, терминът "естествено" се е използвал по-рано, за да означи, че правото не е продукт на някакъв замисъл, а на процеса на еволюция и естествен отбор, непреднамерен продукт, чийто функции можем да се научим да разбираме, но чието настоящо значение може да бъде напълно различно от намеренията на неговите създатели.

Позицията, отстоявана в тази книга, следователно ще бъде също представена от позитивистите като естественоправна теория. И макар да е вярно, че тя развива схващания, които в миналото биха били наречени "естествени" от някои от нейните привърженици, терминът, както се използва понастоящем, е толкова заблуждаващ, че трябва да бъде избягван. Наистина и днес "естествен" и "естество" се използват в съвсем различен смисъл, но има и други причини да ги избягваме в научните дискусии. Когато използваме "естество" или "естествен", за да опишем постоянния ред на външния или материалния свят, и го противопоставяме на това, което е свръхестествено или изкуствено, ние явно имаме предвид нещо различно от това, когато го използваме, за да кажем, че нещо е част от естеството на обекта[75]. Докато в първия смисъл културните феномени явно не са естествени, последващият отделен културен феномен може очевидно да бъде част от естеството или неразделна форма на дадени културни структури.

Макар да няма оправдание за представянето на правилата за справедливо поведение като естествени, в смисъл че са част от външния или вътрешния ред на нещата или че са постоянно включени във вътрешноприсъщата природа на човека, или дори в смисъл че човешкият разум е така устроен веднъж и завинаги, че той трябва да възприеме определени правила за поведение, не следва, че правилата за поведение, които го ръководят, трябва непременно да бъдат предмет на съзнателен избор

от негова страна; или че е способен да създаде общество, като възприеме правилата, които желае; или че тези правила не могат да му бъдат дадени независимо от човешката воля и в този смисъл да съществуват "обективно". Понякога се поддържа, че само това, което е всеобщо вярно, може да се разглежда като обективен факт, а всичко, което е специфично за дадено общество, не може да бъде такова[76]. Това обаче не следва от обикновеното значение на термина "обективен". Възгледите и мненията, които са оформили реда в обществото, както и самият ред, произлязъл от тях, не зависят от решението на едно лице и често не могат да бъдат променяни от конкретен волеви акт; и поради това те трябва да се считат за обективно съществуващ факт. Тези резултати от човешко поведение, които не са създадени според човешки замисъл, също са ни обективно дадени.

Еволюционният подход към правото (и всички останали обществени институции), който се подкрепя тук, има толкова малко общо с рационалистичните теории на естественото право, колкото и с правния позитивизъм. Той отрича както схващането за правото като създание на свръхестествена сила, така и неговата интерпретация като целенасочено творение на човешкия разум. То не заема междинно място между правния позитивизъм и повечето естественоправни теории, а се различава от всяка от тях повече, отколкото те помежду си.

Ще се въздържим да изследваме тук методологичното възражение, което привържениците на чистото учение за правото биха направили на този възглед, а именно, че това не е юридическа "нормативна наука", а нещо, което те описват като социология на правото[77]. Накратко, отговорът на това възражение е, че дори за да установи какво в дадено общество е право, не само ученият, но и съдията се нуждае от теория, която не просто извлича валидността на правото от някаква измислена "основна норма", но обяснява функцията на това право, защото правото, което той ще открие, често се състои от още неизразено правило, служещо на същата функция, както и безспорно възприетите правни правила — именно да подпомага постоянното преобразуване на фактически съществуващия спонтанен ред[78].

Право и суверенитет

Останало е малко, което можем да добавим към вече казаното (том I, четвърта глава, с. 88–90) за понятието за суверенитет,

което играе важна роля в позитивистката правна теория. То представлява интерес тук главно защото неговото интерпретиране от позитивизма като неограничена по необходимост сила на някаква върховна законодателна власт е станало една от основите на теорията за народния суверенитет или неограничените правомощия на демократичното законодателно тяло. За позитивиста, който определя правото, като поставя съществено му съдържание в зависимост от волевия акт на законодателя, този възглед се оказва наистина логически необходим. Ако терминът право се използва в този смисъл, всяко юридическо ограничение на властта на върховния законодател е по дефиниция изключено. Но ако властта на законодателя не произтича от някаква измислена основна норма, а от общоприетото мнение относно видовете правила, които е овластен да установява, неговата власт може също да бъде ограничена без намесата на по-висша власт, способна да прави изрични волеизявления.

Логиката на позитивистките аргументи би била непреодолима само ако твърдението, че правото произтича от волята на законодателя, означава не само, както е в системата на Келзен, че валидността му произтича от акт на свободна воля, а и че това се отнася и за съдържанието му. Това обаче не е така в действителност. Законодател, желаещ да развива установения спонтанен ред, не може да избира и признава юридически каквито желае правила, ако иска да постигне целта си. Властта му не е неограничена, защото тя почива на обстоятелството, че някои от правилата, които установява, се разглеждат като справедливи от гражданите и възприемането от него на тези правила по необходимост ограничава властта му да признае юридически други правила.

Понятието за суверенитет, както и това за "държава", може да е незаменим инструмент на международното право, макар че не съм убеден, че ако го възприемем като наша изходна точка, няма по този начин да лишим от смисъл самата идея за международно право. Но при разглеждане на проблема за вътрешния характер на правопорядъка и двете понятия са както ненужни, така и заблуждаващи. Наистина цялата история на конституционализма, най-малкото от Джон Лок, която е същата както историята на либерализма, е история на борба срещу позитивисткия възглед за суверенитета и свързаното с него схващане за всемогъщата държава.

ДЕВЕТА ГЛАВА

"СОЦИАЛНА" ИЛИ ДИСТРИБУТИВНА СПРАВЕДЛИВОСТ

Неопределеността на добродетелта е толкова голяма както поради нейната неяснота, така и поради самомнението на всеки индивид, че никакво конкретно правило за поведение не може да се изведе от нея.

Дейвид Хюм*

Благосъстоянието обаче няма принципи нито за този, който го получава, нито за този, който го разпределя (един ще го предостави тук, друг — там), защото зависи от материалното съдържание на волята, а то се определя от отделните факти и следователно не се поддава на общо правило.

Имануел Кант*

Понятието "социална справедливост"

Докато в предишната глава трябваше да защитя понятието за справедливост като неотменима основа и ограничение на цялото право, сега трябва да се обърна срещу едно изопачаване на думата, което заплашва да разруши понятието за право, направило го страж на индивидуалната свобода. Не е изненадващо, че хората биха прилагали към общите резултати от поведението на много други хора, дори когато те не са предвиждани или целени, понятието за справедливост, което се е оформило с оглед на поведението на индивидите един спрямо друг. "Социална" справедливост (или понякога "икономическа" справедливост) започва да се разглежда като характеристика, която "поведението" на обществото, или "третирането" на индивидите и групите от обществото, трябва да притежава. Както примитивното мислене обикновено прави, когато за първи път забележи оби-

чаен процес, резултатите от спонтанното развитие на пазара се интерпретират като че ли са създадени целенасочено от даден разум или че ползите и вредите, получени от отделните хора от него, са разпределени чрез волеви акт и могат да се регулират от морални правила. Това понятие за "социалната" справедливост е пряка последица от антропоморфизма или персонификацията, чрез които примитивното мислене се опитва да обясни всички саморегулиращи се процеси. Белег на незрелостта на нашия разум е, че още не сме преодолели тези примитивни схващания и изискваме от неперсонифицирани процеси, които задоволяват човешките желания по-добре от всяка съзнателно установена човешка организация, да удовлетворяват морални изисквания, които хората са създали за регулиране на собственото си поведение[1].

Терминът "социална справедливост" се използва в този смисъл сравнително отскоро, отпреди не повече от сто години. Преди това е бил използван рядко, за да опише организираните усилия за принудително осъществяване на правилата за справедливо индивидуално поведение[2], и до днес понякога се среща в научни дискусии във връзка с оценяването ефективността на съществуващите обществени институции[3]. Но смисълът, с който терминът се използва най-често и който най-често се има предвид в обществените дискусии и ще се изследва в тази глава, съвпада със значението, което изразът "дистрибутивна справедливост" дълго е имал. Изглежда, този израз е навлязъл в употреба с този смисъл от времето, когато (и може би отчасти защото) Джон Стюарт Мил изрично третира двата термина като равнозначни в съждения като:

> Обществото следва да се отнася еднакво добре към всички, които са го заслужили в еднаква степен, тоест заслужили са го безусловно еднакво добре. Това е най-високият абстрактен критерий за социална и дистрибутивна справедливост; за достигане най-близо към него трябва да бъдат устремени усилията на всички институции и добродетелни граждани[4],

или като:

> Общоприето за справедливо е всеки човек да получи това (добро или лошо), което заслужава, и че е несправедливо да получи добро или да му се причини зло, което не заслужава. Това може би е най-ясната и недву-

смислена форма, в която съществува идеята за справедливост в обикновеното съзнание. Тъй като включва идеята за заслужено, поставя се въпросът, какво е заслужено[5].

Забележително е, че първият от двата пасажа се среща в описанието на едно от петте значения на справедливостта, които Мил разграничава, четири от които се отнасят до правилата за справедливо индивидуално поведение, докато вторият определя фактическото състояние на нещата, което може, но не е необходимо да бъде създадено от съзнателно човешко решение. И все пак, изглежда, Мил е пропуснал, че в това значение то се отнася към положения, съвършено различни от тези, за които се прилагат останалите четири значения, и че това схващане за "социална справедливост" води право към социализъм в завършен вид.

Подобни твърдения, които изрично свързват "социалната и дистрибутивна справедливост" с "третирането" от страна на обществото на индивидите съобразно техните "заслуги", най-ясно показват разликата с обикновената справедливост и в същото време показват и безсмислието на това схващане; изискването за "социална справедливост" е насочено не към индивида, а към обществото, но към обществото в тесния смисъл на думата, в който то се отграничава от апарата за управление, не е в състояние да действа целенасочено и изискването за "социална справедливост" се превръща в изискване членовете на обществото да се организират така, че да е възможно разпределянето на части от обществения продукт между отделните индивиди или групи. Така основният въпрос става съществува ли морално задължение на индивида да се подчини на власт, която може да координира усилията на членовете на обществото с цел постигане на модел на разпределение, смятан за справедлив.

Ако съществуването на такава власт се приеме за дадено, въпросът, как следва да бъдат разпределени наличните средства за задоволяване на нуждите, наистина се оказва въпрос на справедливост, макар и не въпрос, на който преобладаващите нравствени норми дават отговор. Дори изходната позиция, от която тръгват повечето съвременни теоретици на "социалната справедливост", а именно че всички трябва да получат еднакви дялове, освен ако някакви специални съображения не налагат отклонение от този принцип, изглежда оправдана[6]. Но основният въпрос е дали е морално хората да бъдат подчинени на

властта на управление, която се упражнява по начин, позволяващ облагите, получавани от индивидите, да се характеризират като справедливи или несправедливи.

Разбира се, трябва да се признае, че начинът, по който пазарният механизъм разпределя облагите и неблагополучията, би бил изключително несправедлив, *ако* беше резултат от съзнателно разпределение на отделни хора. Но в действителност не е така. Получаваните дялове са резултат от един процес, чието въздействие върху отделните хора не е нито замислено, нито предвидено при създаването на институциите — институции, които са се появили и се запазват, защото са показали, че увеличават за всички или за повечето хора възможностите за задоволяване на техните нужди. Да се изисква справедливост от подобен процес, е явно абсурдно, а да се определят отделни хора в обществото като имащи право да получат определен дял, е очевидно несправедливо.

"Социалната справедливост" завладява въображението на хората

Въпреки всичко призивът за "социална справедливост" вече се превърна в най-използвания и ефикасен аргумент в политическите дискусии. Едва ли не всяко искане за управленска намеса от името на определени групи е издигнато в името на тази социална справедливост и когато може да се покаже, че дадена мярка се налага от "социална справедливост", опозицията срещу нея бързо отслабва. Хората може да спорят дали една мярка се изисква от "социалната справедливост", или не. Но тя е стандартът, според който се оценяват политическите действия, и рядко се поставя въпросът за конкретното ѝ значение. Вследствие от това едва ли съществуват политически движения или политици, които да не се позовават с готовност на "социалната справеливост" в подкрепа на предлаганите от тях мерки.

Трудно може да се отрече, че искането за "социална справедливост" вече до голяма степен е променило обществения ред и продължава да го променя в посока, непредвидена от онези, които призоваваха за нея. Макар че в някои случаи искането несъмнено е помогнало да стане законът по-равен за всички, много е съмнително дали искането за социална справедливост в разпределението е направило обществото по-справедливо и намалило недоволството.

CamScanner

Разбира се, от самото начало този израз е изразявал стремежите, които са били същността на социализма. Въпреки че класическият социализъм се характеризира с искането за обобществяване на средствата за производство, за него това главно е средство за постигане на "справедливо разпределение на благата"; а и по-късно социалистите откриват, че това преразпределение на благата може до голяма степен и при по-малка съпротива да се постигне чрез данъчното облагане (и предоставяните от правителството услуги, финансирани чрез него), така че на практика те често изоставят ранните си искания и осъществяването на "социалната справедливост" става тяхно основно обещание. Действително може да се каже, че главната разлика между социалния ред, към който се стреми класическият либерализъм, и типа общество, в което той се превръща понастоящем, се състои в това, че първият се регулира от правилата за справедливо индивидуално поведение, докато новото общество следва да удовлетвори исканията за "социална справедливост", или, с други думи, първото изисква справедливи действия от индивидите, а второто все повече и повече възлага задължението за справедливост върху органите, разполагащи с власт да нареждат на хората какво да правят.

Изразът "социална справедливост" е предизвикал тези последици, защото постепенно е възприет посредством социалистите не само от останалите политически движения, но и от повечето учители и проповедници на морала. Той се използва от една значителна част от духовенството на различните християнски изповедания, които за сметка на загубата на вяра в свръхестественото откровение, изглежда, намират убежище и упование в една нова "социална" религия, обещаваща земна вместо небесна справедливост с надеждата, че по този начин ще продължи да върши добро. Римокатолическата църква е превърнала постигането на "социална справеливост" в част от официалната си доктрина[7], но духовниците от повечето християнски изповедания, изглежда, си съперничат с предложения за постигане на по-земни цели, което създава и необходимата основа за подновените екуменически усилия.

Разбира се, в не по-малка степен и различните съвременни авторитарни и диктаторски режими провъзгласяват "социалната справедливост" като своя главна цел. По думите на господин Андрей Сахаров милиони хора в Русия са жертва на терор, "опитващ се да се прикрие зад лозунга за социална справедливост".

Причастността към идеята за "социална справедливост" се е превърнала в основна проява на морално чувство, отличителен белег на добрия човек и общопризнат знак за наличие на съвест. Въпреки че понякога хората не са сигурни кои от противоречивите искания, произтичащи от справедливостта, са правилни, едва ли някой се съмнява, че изразът има определено значение, изразява един висок идеал и посочва сериозните несъвършенства на съществуващия обществен ред, изискващи незабавното им отстраняване. Въпреки че доскоро напразно можеше да се търси в обемистата литература умозрителна дефиниция на термина[8], явно няма съмнение както сред лаиците, така и сред учените, че изразът има установено и ясно разбираемо значение.

Но дори и почти всеобщото възприемане на даден възглед не означава, че той е верен или дори че има определено значение не повече, отколкото общоразпространената вяра във вещици и духове доказва тяхното съществуване. В случая със "социална справедливост" имаме работа с псевдорелигиозно суеверие, което можем да оставим в мир, докато прави вярващите в него щастливи, но срещу което трябва да започнем да се борим, щом то стане претекст за използване на принуда спрямо други хора. А днес преобладаващата вяра в "социалната справедливост" е може би най-сериозната заплаха за повечето ценности на свободното общество.

Независимо дали Едуард Гибън е бил прав или не, няма съмнение, че моралните и религиозните вярвания могат да разрушат една цивилизация и че там, където господстват подобни доктрини, не само най-съкровените вярвания, но и най-уважаваните духовни водачи, понякога свещени фигури, чиято безкористност е извън съмнение, могат да се превърнат в сериозна опасност за ценностите, които самите те разглеждат като непоклатими. Срещу тази опасност можем да се защитим само като подложим дори и най-свидните си мечти за по-добър свят на безмилостен рационален анализ.

Изглежда широко разпространено мнението, че "социалната справеливост" е просто нова морална ценност, която трябва да прибавим към вече усвоените в миналото, и че може да ѝ се намери място в съществуващата система от морални норми. Не се разбира достатъчно, че за да придобие този израз смисъл, е необходимо да се осъществи цялостна промяна на социалния ред, като някои от доминиращите го досега ценности трябва да

бъдат пожертвани. Именно такава мирна трансформация в общество от съвършено различен тип се осъществява понастоящем, без да са известни последиците, към които води тя. Убеждението, че така може да бъде постигнато нещо като "социална справедливост", е накарало хората да предоставят на правителството правомощия, които то сега не може да откаже да упражни за задоволяване на исканията на все по-нарастващ брой специални интереси, които са се научили да се възползват от вълшебната думичка "социална справедливост".

Вярвам, че в крайна сметка ще стане ясно, че зад "социална справедливост" се крие измамна надежда, накарала хората да изоставят много от ценностите, насърчили в миналото изграждането на цивилизацията — опит да се задоволи стремеж, наследен от традициите на малката група, но безсмислен във Великото общество на свободни хора. За съжаление това неясно желание, превърнало се в един от най-силните пориви на добронамерените хора към действие, не само носи разочарования. Само по себе си и това е достатъчно печално. Но както повечето опити за преследване на непостижима цел, стремежът към "социална справедливост" ще предизвика и много нежелани последици и в частност разрушаване на средата, в която единствено могат да се развиват традиционните морални ценности, а именно личната свобода.

Неприложимост на понятието за справедливост към резултатите от един спонтанен процес

Сега трябва ясно да се разграничат два съвършено различни въпроса, които искането за "социална справедливост" повдига в пазарното общество.

Първият е дали в рамките на икономически ред, основан на пазара, понятието за справедливост има някакво значение или въобще съдържание.

Вторият е дали е възможно да се запази пазарното общество, като се подчини (в името на "социалната справедливост" или под друг претекст) на модел на заплащане, при който оценката на различните личности или групи се извършва от орган, овластен да прави това.

Отговорът и на двата въпроса е категорично не.

И все пак общоприетата вяра в истинността на понятието за "социална справедливост" кара всички съвременни общест-

ва да полагат все по-големи и по-големи усилия във втората насока, което създава една самозадълбочаваща се тенденция: колкото по-голяма е зависимостта на положението на индивидите или групите от действията на държавната власт, толкова повече те изискват от правителствата да се стремят към някакъв ясен модел на дистрибутивна справедливост; колкото повече правителствата се опитват да приложат някакъв възприет образец на желано разпределение, толкова повече трябва да подчиняват личностите и групите под свой контрол. Докато вярата в "социалната справедливост" доминира политическите действия, този процес непрекъснато ще ни приближава към установяване на тоталитарна система.

Най-напред ще се занимаем със смисъла или по-скоро липсата на смисъл на термина "социална справедливост" и след това ще разгледаме въздействието на усилията да се наложи *каквато и да е* предустановен модел за разпределение върху структурата на съответните общества.

Твърдението, че в общество на свободни хора (за разлика от една организация със задължително членство) понятието за "социална справедливост" е лишено от смисъл, ще прозвучи за много хора твърде съмнително. Нима не се вълнуваме, когато наблюдаваме колко несправедливо животът се отнася към отделните хора и виждаме как достойните страдат, а недостойните преуспяват? Не притежаваме ли всички ние чувство за хармония, което чувстваме удовлетворено, откривайки как едно усилие или саможертва получават съответна отплата?

Първото откритие, което трябва да разклати тази увереност, е, че ние изпитваме същите чувства и по отношение на различията в човешките съдби, за които не е отговорен човек и за които е явно, че е абсурдно да се наричат несправедливи. И все пак протестираме срещу несправедливостта, когато поредица нещастия се стоварят върху едно семейство, докато друго постоянно успява, когато достойно за похвала усилие бъде осуетено от непредвидено обстоятелство или особено когато от множество хора, положили еднакво големи усилия, само някои постигат блестящи успехи, докато останалите напълно се провалят. Наистина е трагично да гледаш провала на похвалните усилия на родителите да отгледат децата си, на младите хора да изградят кариера или на изследователи или учени да развият нова идея. Ние протестираме срещу такава съдба, макар че не знаем кого точно да обвиняваме за нея, нито как може да се

предотвратят подобни разочарования.

Няма разлика при общото чувство за онеправданост относно разпределението на материалните блага в общество на свободни хора. Макар и да не сме склонни да го признаем в този случай, нашите оплаквания, че резултатите от пазарния механизъм не са справедливи, не доказват, че някой е бил несправедлив, нито дават отговор на въпроса, *кой е* бил несправедлив. Обществото просто се е превърнало в ново божество, към което ние отправяме оплакванията и от което искаме възмездие, ако то не оправдае очакванията, които само е породило. Няма човек или група хора, срещу които потърпевшият да отправи справедливо обвинение, няма и съответни правила за справедливо индивидуално поведение, които както да осигурят съществуването на обществото, така и предотвратяването на подобни разочарования.

Единственият упрек, имплицитно съдържащ се в тези обвинения, е, че ние толерираме система, в която всеки е свободен да избира своето занятие и по тази причина никой няма властта и задължението да следи резултатите да отговарят на нашите желания. Защото в система, в която всеки може да използва знанията си за собствените си цели[9], понятието за "социална справедливост" е по необходимост лишено от смисъл, тъй като никой не е в състояние да определи относителните доходи на различните хора или да осуети тяхната зависимост отчасти от случайността. "Социалната справедливост" може да придобие смисъл само в дирижираната или "командна" икономика (подобна на армията), в която на индивидите се нарежда какво да правят, а всяка конкретна концепция за "социална справедливост" може да се реализира само в подобна централизирана система. Тя включва в себе си, че хората се ръководят от конкретни нареждания, а не от правила за справедливо индивидуално поведение. Наистина нито една система от правила за справедливо индивидуално поведение, а следователно и свободните действия на индивидите не могат да дадат резултати, удовлетворяващи изискванията на дистрибутивната справедливост.

Не грешим, разбира се, когато твърдим, че въздействието на процесите в свободното общество върху съдбите на отделните индивиди не се разпределя съобразно някакъв ясен принцип на справедливост. Грешката ни е в извода, който правим от това, че те са несправедливи, че някой е виновен за това. В свободно общество, при което положението на отделните индиви-

ди или групи не се дължи на ничий замисъл — и може да се променя само в съответствие с общоприложим прицип, разликите във възнаграждението не могат да бъдат квалифицирани като справедливи или несправедливи. Несъмнено съществуват много конкретни човешки действия, насочени към спечелване на определено възнаграждение, които може да се определят като справедливи или несправедливи. Няма обаче принцип на индивидуално поведение, който да създаде модел на разпределение, който може да се нарече справедлив, и следователно за личността няма възможност да знае какво следва да прави, за да осигури справедливо разпределение за останалите членове на обществото.

Правилата на икономическата игра, при които не само поведението на играчите, но и резултатът могат да са справедливи

Вече видяхме, че справедливостта е белег на човешкото поведение, който сме свикнали да изискваме, защото даден тип поведение е необходим, за да осигури възникването и поддържането на благоприятен ред. Белегът справедливост може да се прилага за резултатите, които човешкото поведение цели, а не за обстоятелства, които не са предизвикани от хора. Справедливостта изисква при "третирането" на друг човек или хора, тоест при съзнателните действия, засягащи благосъстоянието на други лица, да се спазват еднакви правила за поведение. Тя явно няма приложение към начина, по който неперсонифицираният пазарен процес разпределя притежаването на стоки и услуги между хората; това не може да е нито справедливо, нито несправедливо, защото резултатите нито са целени, нито предвиждани и зависят от множество обстоятелства, неизвестни на никого в своята цялост. Поведението на хората в този процес може да бъде справедливо или несправедливо, но тъй като техните справедливи действия предизвикват последици за другите, които не са нито целени, нито предвиждани, тези последици не стават справедливи или несправедливи.

Истината е, че просто се съгласяваме да запазим и да реализираме еднообразни правила за поведение за процес, който значително увеличава шансовете на всички да задоволят своите желания, но на цена всички индивиди и групи да поемат риска от незаслужен неуспех. Приемайки този процес, разпреде-

лението между различните групи и индивиди излиза извън съзнателен контрол. Това е все още единственият процес, при който информацията, разпръсната широко между милиони хора, може да се оползотвори ефективно за благото на всички и да се използва за осигуряване на всички на индивидуална свобода, желана сама по себе си поради етически причини. Това е процес, който, разбира се, никога не е бил "замислян", но който постепенно сме се научили да усъвършенстваме, след като сме открили как увеличава ефективността на групите, които го развиват.

Това е процес, който, както Адам Смит (и очевидно преди него древните стоици) е разбрал[10], във всичките си важни аспекти (освен че обикновено не се прави само за разнообразие) е изцяло подобен на игра, а именно игра отчасти на умение, отчасти на шанс. По-късно ще го опишем като игра на приспособяване. Той протича, както всички игри, според правила, ръководещи поведението на индивидуалните участници, чиито цели, умения и знания са различни, с последица, че изходът е непредсказуем и винаги има победители и победени. И докато, подобно на игра, е оправдано да искаме той да е честен и никой да не мами, безсмислено е да желаем резултатите за отделните играчи да бъдат справедливи. Те по необходимост са обусловени отчасти от уменията, отчасти от шанса. Някои от обстоятелствата, които правят услугите на един човек повече или по-малко ценни за неговите съграждани или го карат да промени насоката на своите усилия, нито са замислени от човек, нито могат да се предвидят.

В следващата глава ще трябва да се върнем към обяснението за процеса на откривателство, който представлява играта на конкуренция на пазара. Трябва още веднъж да се съгласим, че резултатите за различните индивиди и групи от процеса на оползотворяване на повече информация, отколкото отделен човек или орган може да притежава, трябва да са непредсказуеми и често различни от надеждите и намеренията, определили насоката и интензивността на техните усилия, и че можем да се възползваме от разпръснатото познание само ако (Адам Смит е един от първите, който ясно е забелязал това)[11] позволим да действа принципът на обратната връзка, което означава, че някой трябва да претърпи незаслужено разочарование.

По-късно ще видим, че важността на функционирането на пазарния механизъм на конкретни цени или заплати и следова-

телно на доходите на различните групи и личности се дължи главно не на въздействието на цените върху тези, които ги получават, а на въздействието на цените върху тези, за които те служат като сигнал за промяна насоката на своите усилия. Тяхната функция не е толкова да възмездят хората за това, което вече *са* направили, колкото да им кажат какво *трябва* да направят за собствено добро и в общ интерес. Ще видим също, че за да е налице подбуда за промените, необходими за поддържане на пазарния ред, често се налага възвръщаемостта на човешките усилия да *не* отговаря на очакваното благо, но ще покажем, че въпреки най-големите усилия, на които те са способни, и поради причини, които не могат да се узнаят, техните усилия са повече или по-малко успешни, отколкото сме имали основание да очакваме. При спонтанния ред въпросът, дали някой е постъпил "правилно", не винаги е въпрос на принос, а трябва да се реши независимо от това, дали човекът трябва или може да знае какво се иска.

Изводът от всичко това е, че на хората може да се позволи да решават с какво да се занимават само ако възнаграждението, което очакват да получат, отговаря на ценността, която техните услуги имат за онези, които ги получават, а *ценността, която услугите имат за другите, често няма връзка с техните индивидуални усилия или нужди.* Възнаграждението за усилията и указанието за това, което човек трябва да прави в свой интерес и интерес на другите, са различни неща. Не добрите намерения или потребности, а онова, което е най-полезно за другите независимо от мотивите, осигурява най-добро възнаграждение. Измежду тези, които са се опитали да изкачат Монт Еверест или да достигнат Луната, почитаме не тези, които са положили най-големи усилия, а онези, които са успели първи.

Общият неуспех да видим, че в тази връзка не можем да говорим смислено за справедливи или несправедливи резултати, отчасти се дължи на заблуждаващата употреба на термина "разпределение", който неизбежно предполага личност, чиято воля или избор определя положението на различните личности или групи[12]. Няма, разбира се, такава личност, а ние използваме един неперсонифициран процес, за да определим разпределението на блага именно защото чрез проявлението му можем да създадем структура от цени и възнаграждения, определяща размера и пропорциите на брутния продукт, така че да осигурим на всеки дял еквивалентен на целеното от нас.

Няма смисъл да изследваме сега в по-голяма степен ролята на уменията и шанса при определяне на доходите. Това би разкрило големи различия между отделните производства, места и епохи и особено между високо конкурентните и по-малко предприемчивите общества. Склонен съм да вярвам, че в рамките на дадено производство или професия съответствието между индивидуалната способност и занятието е по-високо, отколкото обикновено се допуска, но относителното положение на всички участници в дадено производство или професия, сравнено с други, много често се засяга от обстоятелства извън техен контрол. (Това е една от причините, поради която това, което се нарича "социална" несправедливост, обикновено се разглежда като по-голяма грешка на съществуващия ред, отколкото съответните неблагополучия на индивидите[13].) Решаващ е фактът, че не ценовият механизъм като цяло осигурява възнаграждение, съответно на уменията и усилията, но и че дори когато е ясно, че шансът има голяма роля и не знаем защо едни имат повече шанс от други, в общ интерес е да поддържаме предположението, че миналият успех на някои хора, станали победители, прави вероятно, че те ще успеят и в бъдеще, и затова трябва да ги насърчим да продължат своите усилия.

Декларираната необходимост от вяра в справедливостта на възнагражденията

Постоянно се твърди, че хората биха толерирали голямо неравенство в имущественото положение само ако вярват, че различните личности получават като цяло това, което заслужават, и че всъщност пазарният механизъм се подкрепя само защото и доколкото те мислят, че разликите във възнаграждението отговарят приблизително на заслугите и следователно поддържането на свободното общество предполага вяра в реализирането на някаква "социална справедливост"[14]. Пазарният механизъм всъщност не води своя произход от подобни вярвания, нито пък се обосновава по този начин. Този механизъм успява да се развие, след като неговите наченки западат през средновековието и до известна степен са разрушени от наложените от властта ограничения едва когато хиляда години напразни усилия да се открият справедливи цени и заплати са изоставени и по-късните учени започват да ги разглеждат като лишена от смисъл формула и установяват, че справедливостта изисква единствено це-

ни, обусловени от справедливото поведение на участниците на пазара, тоест конкурентни цени, достигнати без измама, монопол и насилие[15]. Основавайки се на тази традиция, Джон Лок и съвременниците му извеждат класическото либерално схващане за справедливостта, за което, както вярно се казва, само "начинът, по който се осъществява конкуренцията, а не и нейните резултати"[16] може да бъде справедлив или несправедлив.

Безусловно е вярно, че особено сред тези, които са успели в пазарния механизъм, се развива по-силно морално оправдание за успеха и че дълго след като основните принципи на този ред са формулирани и подобрени от католическите морални философи, то получава силна подкрепа от калвинисткото учение в англо-саксонския свят. Със сигурност е важно при пазарния механизъм (или обществото на свободната инициатива, погрешно наричано "капитализъм") хората да вярват, че тяхното благосъстояние зависи най-вече от техните усилия и решения. И наистина едва ли нещо друго би направило човек по-енергичен и ефективен от убеждението, че от него зависи главно дали ще достигне целите, които си е поставил. По тази причина това убеждение се разпространява от образованието и господстващото мнение в полза до голяма степен, струва ми се, на повечето членове на обществото, в което то доминира и които дължат значителен материален и морален напредък на хората, ръководени от горните убеждения. Без съмнение това обаче води до прекалена увереност в истинността на това обобщение и за тези, които са се считали и може би са еднакво способни, но са се провалили, то трябва да изглежда горчива ирония и жлъчна провокация.

Вероятно не е твърде добре, че особено в САЩ популярни автори като Самюъл Смайлс и Хорейшо Алджър, а по-късно социологът У. Дж. Съмнър са защитавали свободната инициатива с аргумента, че тя обикновено възнаграждава заслужилите, и това, че този аргумент е единственият разбираем за широката публика, не предвещава нищо добро за бъдещето на пазарното общество. Като е станал основа за самомнението на бизнесмена, той му дава изражение на самодоволство, което не го прави по-популярен.

Истинска дилема е доколко да насърчаваме у младите убеждението, че когато сериозно се опитат, непременно ще сполучат, или доколко да подчертаваме, че е неизбежно някой незаслужено да спечели, а друг заслужено да се провали — дали

да позволим да доминират възгледите на тези групи, при които е силно предоверяването в надлежното възнаграждаване на способните и старателните и които правят много за благото на другите, или, макар и с частично погрешни убеждения, големи групи хора ще продължават да толерират реално съществуващите разлики във възнагражденията, които се основават отчасти на истински постижения, отчасти на шанс.

Не съществува "стойност за обществото"

Безплодното средновековно дирене на справедлива цена и справедлива заплата в крайна сметка е преустановено, когато се открива, че може да се разглежда като справедлива само "естествената" цена, достигната в конкурентен пазар, където тя не се определя от човешки закони и укази, а зависи от толкова много обстоятелства, че те може да са известни предварително само на Господа[17], не е краят на търсенето на този философски камък. То се съживи в нашето съвремие не само поради всеобщия стремеж за "социална справедливост", а също и поради дългите и пак толкова напразни усилия да се открие критерий за справедливост във връзка с процедурите за споразумение и арбитраж при колективните трудови спорове. Почти вековните усилия на служещи на обществото мъже и жени в много части на света да открият принципи, чрез които да се определят справедливи заплати, не са създали, както и повечето от тях признават, нито едно правило, постигащо това[18]. Изненадващо в светлината на това е да открием как един опитен арбитър като лейди Утън, след като е признала, че арбитрите са "натоварени с непосилната задача да въздадат справедливост в морален вакуум", защото "никой не знае в този контекст кое е справедливо", прави извод, че критерият следва да бъде определен от законодателя, и изрично настоява за политическо установяване на всички заплати и доходи[19]. Едва ли може да се отиде по-далеч в илюзията, че парламентът може да реши кое е справедливо, и не смятам, че авторката действително е искала да отстоява ужасяващия принцип, който внушава, че всички заплати трябва да се определят от политическата власт.

Друг източник на схващането, че категориите справедливо и несправедливо могат да се прилагат смислено към възнагражденията, обусловени от пазара, е идеята, че различните услуги имат определена и установима "стойност за общество-

то" и че действителното възнаграждение често се различава от тази стойност. Но макар понятието "стойност за обществото" понякога безгрижно да се използва дори от икономисти, всъщност няма такова нещо и изразът въплъщава същия антропоморфизъм или персонифициране на обществото, както и терминът "социална справедливост". Услугите могат да имат ценност само за отделни хора (или организации) и всяка услуга има твърде различна стойност за различните членове на едно и също общество. Да ги разглеждаме по друг начин, би означавало да считаме обществото не за спонтанен ред на свободни хора, а за организация, чиито членове са задължени да служат на определена йерархия от цели. А това по необходимост ще бъде тоталитарна система, в която липсва лична свобода.

Макар че е изкусително да се говори за "стойност за обществото" вместо за стойност на един човек за неговите събратя, изключително объркващо е, ако кажем например, че някой, който доставя кибрит на милиони и затова печели 200 000 долара на година, е по-заслужил "за обществото" от човек, който предлага голяма мъдрост или изискано удоволствие на няколко хиляди и затова печели 20 000 долара годишно. Дори изпълнението на соната от Бетовен, картина на Леонардо или пиеса на Шекспир нямат "стойност за обществото", а само за тези, които ги познават и ценят. Няма смисъл, ако кажем, че един боксьор или певец е по-заслужил пред обществото от цигулар виртуоз или балетист, в случай че първият предоставя услугите си на милиони, а другите — на много по-малка група. Проблемът е не че истинските стойности са различни, а че стойността, която се отдава на различните услуги от различните групи хора, са несъизмерими; всичко, което подобни сравнения изразяват, е, че единият получава по-голяма сума пари от по-голям брой хора, отколкото другият[20].

Доходите, получавани на пазара от различните хора, обикновено не отговарят на относителната стойност на услугите за всеки човек. Макар че доколкото всеки артикул от една група се консумира от всеки човек, той или тя ще купи толкова от всеки, че тяхната относителната стойност спрямо последните закупени артикули ще отговаря на относителните им цени; относителната цена на артикулите, консумирани само от мъже и само от жени, няма да отговаря на относителната стойност на тези артикули за всички.

Затова и възнагражденията, които индивидите и групите получават на пазара, са определени от това, колко струват тези услуги за онези, които ги получават (или строго погледнато, за последното тяхно търсене, което може да бъде задоволено от наличните стоки), а не от някаква въображаема "стойност за общество".

Друга причина за недоволство относно несправедливостта на декларирания принцип на разпределение е, че така определеното възнаграждение често е по-високо от необходимото за стимулиране на получателя да плати тези услуги. Това е съвършено вярно, но е необходимо, ако всички, които предлагат същата услуга, трябва да получават същото възнаграждение, ако видът на въпросните услуги следва да се увеличава, докато цените покриват разходите, и ако всеки, който желае да купи или продаде по текуща цена, е в състояние да направи това. Резултатът трябва да бъде, че всички освен случайните продавачи получават печалба, повече от необходимата, за да ги накара да предоставят въпросната услуга — точно както случайните купувачи ще получат закупеното срещу по-малко, отколкото са били готови да заплатят. Възнаграждението на пазара едва ли изглежда справедливо в смисъла, в който всеки се стреми да възмезди другите за усилията и жертвите, направени за неговото благо.

Разглеждането на различното отношение, което различните групи имат към заплащането на различните услуги, показва и че голям брой хора протестират не срещу всички доходи, по-високи от техните, а само срещу онези, придобити чрез дейности, чиито функции не разбират или дори ги считат за вредни. Не знам обикновените хора да недоволстват от много високите доходи на боксьор или тореадор, футболен кумир или кинозвезда, или джаз кумир — дори понякога изглежда, че те самите се вживяват в парадирането на изключителен лукс и пилеене на средства, в сравнение с които бледнеят промишлени и финансови магнати. Така е, защото повечето хора не разбират полезността на дадена дейност и често погрешно я считат за вредна (понятието "спекулант" е често съчетано с увереността, че само нечестно поведение може да донесе толкова много пари), и особено когато високите приходи са използвани за натрупване на състояние (пак поради погрешното убеждение, че е за предпочитане да се харчи, а не да се инвестира), се надигат гласове,

CamScanner

колко е несправедливо. Но комплексната структура на съвременното Велико общество просто няма да действа, ако възнагражденията за отделните дейности се определят от мнението, което мнозинството има за тях, или ако зависеха от разбирането или познанието на отделния човек за важността на всички дейности, необходими за функционирането на системата.

Главното е, че никой не знае в повечето случаи стойността, която дейността на човек има за неговите събратя, и предразсъдъците на хората само определят използването на правителствената власт. Никой не знае, доколкото пазарът не му го подсказва. Съвсем вярно е, че нашата оценка за отделни дейности често се различава от оценката, дадена им от пазара, и ние изразяваме това си чувство чрез надигане на гласа си против неговата несправедливост. Но когато питаме какво трябва да бъде съотношението между възнаграждението на медицинската сестра и месаря, на миньора и съдията във висш съд, на водолаза или чистача на канали, на организатора на ново производство и жокея, на данъчния инспектор и откривателя на животоспасяващо лекарство, на пилота на реактивен самолет или на професора по математика, зовът за "социална справедливост" не ни дава и най-малкия отговор — и ако го използваме, това не е нищо повече от инсинуация, че другите трябва да се съгласят с нас, без да излагаме повече съображения.

Все пак може да се възрази, че дори да не можем да дадем на термина "социална справедливост" точно значение, това не е съкрушително възражение, защото положението може да е същото като това, което по-рано твърдях, че съществува по отношение на самата справедливост: ние можем да не знаем какво е "социално справедливо", но можем все пак да знаем какво е "социално несправедливо"; и чрез непрекъснатото елиминиране на "социално несправедливото", щом се натъкнем на него, постепенно да приближаваме "социалната справедливост". Това обаче не ни избавя от фундаменталната трудност. Няма критерий, чрез който да открием какво е "социално несправедливо", защото няма субект, който да извърши това, и няма правила за индивидуално поведение, спазването на които в пазарното общество да осигури на индивидите и техните общности положение, което като такова (и отделно от начина, по който е достигнато) да ни се струва справедливо[21]. Това не е погрешна, а безсмислена категория от рода на "морален камък".

Значението на "социален"

Някой може да се надява, че ще получи опора при търсенето на значението на "социална справедливост" чрез изследване на значението на прилагателното "социален", но подобен опит скоро води до безизходица почти толкова лоша, колкото тази, свързана със самата "социална справедливост"[22]. Първоначално "социален" има, разбира се, ясно значение (подобно на прилагателни като "природен", "племенен" или "организационен"), а именно отнасящ се до или характеризиращ структурата и действието на обществото. В този смисъл справедливостта е явно социален феномен и добавянето на "социален" към съществителното е плеоназъм[23] така, както ако говорим за "социален език" — макар че в епизодични случаи в миналото то може да е било насочено към различаване на общоприетите възгледи за справедливостта от присъщите на отделни лица или групи възгледи.

Но "социална справедливост", както я използваме днес, не е "социална" в смисъла на "социални норми", тоест нещо, което се е развило на практика от индивидуалното поведение в хода на социалната еволюция, не е продукт на обществото или на социален процес, а е понятие, което трябва да се наложи на обществото. Именно връзката на "социален" с цялото общество или с интересите на всички негови членове са довели постепенно до придобиването на преобладаващо значение на морално одобрение. Когато навлиза в обща употреба през третата четвърт на миналото столетие, тя започва да изразява призив към все още управляващата класа да се ангажира повече с благосъстоянието на твърде многобройните бедни, чиито интереси не са получили съответно внимание[24]. "Социалният въпрос" се поставя като апел към съвестта на висшата класа да признае отговорността си за благосъстоянието на низшите слоеве на обществото, чиито гласове дотогава са имали малка тежест при управлението. "Социалната политика" (или *Socialpolitik* на езика на страната, водеща тогава движението) става повик на деня, главна грижа на всички прогресивни и добри хора и "социална" започва все повече да замества такива термини като "етическа" или просто "добра".

Но от подобен призив към съзнанието на обществеността да се ангажира с несполучилите и да ги признае за членове на същото това общество понятието постепенно започва да озна-

чава, че "обществото" трябва да се счита за отговорно за имущественото състояние на всички негови членове и да им осигури да получат това, което им се "дължи". То предпоставя, че процесите в обществото трябва да се насочат съзнателно към определени резултати и като персонифицира обществото, го представя като субект, надарен с разум, способен да се ръководи в действията си от морални принципи[25]. "Социален" става все повече и повече израз на възвишена добродетел, качество, в което добрият човек се усъвършенства, и идеал, според който се ръководят действията в обществото.

Въпреки че това развитие разширява неопределено приложното поле на термина "социален", то не му дава необходимото ново значение. То дори до такава степен го лишава от първоначалното му описателно значение, че американските социолози се видели принудени да създадат нов термин "социетален" на негово място. И наистина се стигнало до положение, при което "социален" може да се използва, за да се опише всяко желано от обществеността поведение и същевременно лишава от ясно значение всеки друг термин, в съчетание с който се използва. Не само "социална справедливост", но и "социална демокрация", "социално пазарно стопанство"[26] или "социална правова държава" (или управление на правото — на немски *sozialer Rechtsstaat*) са изрази, при които макар че справедливост, демокрация, пазарно стопанство или *Rechtsstaat* имат сами по себе си съвсем ясно значение, добавянето на прилагателното "социален" прави възможно да изразяват всичко, което може да се желае. Думата в действителност е станала един от главните източници на заблуда при политически изявления и едва ли може да се възстанови за полезна употреба.

Явно злоупотребата с езика в името на идеала няма край и случаят със "социална справедливост" е породил израза "глобална справедливост"! Неговата противоположност "глобална несправедливост" е дефинирана от екуменическото събрание на американски религиозни ръководители като "характеризиращо се чрез размерите на греха в икономическите, политическите, социалните, сексуалните и класовите структури и системи на глобалното общество"[27]. Изглежда убеждението, че някой се бори за една добра кауза, поражда повече немарливо мислене и дори интелектуална непочтеност, отколкото всяка друга кауза.

"Социална справедливост" и равенство

Най-разпространените опити да се намери смисълът на понятието за "социална справедливост" стигат до егалитарни съображения и твърдят, че всяко отклонение от равенството в получаването на материални блага трябва да се оправдава от някакъв признат общ интерес, на който служат тези различия[28]. Това се основава на благовидно сходство със ситуацията, при която някаква човешка организация трябва да разпределя възнагражденията, така че справедливостта наистина да изисква разпределянето на тези възнаграждения да става в съответствие с установени правила с обща приложимост. Но доходите в пазарното общество, макар че хората са склонни да ги разглеждат като възнаграждения, не изпълняват подобна функция. Техният смисъл (ако може да се използва този термин за роля, която не се изпълнява целенасочено, а защото подпомога човешките усилия, без хората да разбират как) е по-скоро да посочат на хората какво трябва да направят, за да се поддържа редът, на който всички те разчитат. Цените, които следва да се заплатят в пазарната икономика за различни видове труд и други производствени фактори, така че индивидуалните усилия да съвпаднат, въпреки че те се влияят от усилие, старание, умение, потребност и др., не могат да съответстват на нито една от тези величини; и съображенията за справедливост са безсмислени[29] при определяне на величини, които не зависят от ничия воля или желание, а от обстоятелства, неизвестни на никого в своята цялост.

Убеждението, че всички различия в доходите трябва да се оправдават от съответни различия в заслугите, не се е считало за очевидно в общество на фермери или търговци, или занаятчии, т. е. в общество, в което успехът или провалът са се схващали като резултат само отчасти на умение и трудолюбие, а отчасти на чиста случайност, която може да сполети всеки — дори когато в подобни общества хората упрекват Бог или съдбата за несправедливата си участ. Но макар че хората се възмущават, че тяхното възнаграждение трябва да зависи отчасти от случайността, така именно е необходимо, за да се нагоди пазарният механизъм бързо към неизбежните и непредвидими промени в обстоятелствата и индивидът да има възможност да реши какво да прави. Сега преобладаващото отношение може да се появи само в общество, в което голям брой хора работят като

членове на организация, в която им се заплаща според уговоре. на тарифа за отработено време. Подобни общности не са склон. ни да припишат различното богатство на своите членове на дей. ствието на един неперсонифициран механизъм, който опреде. ля насоката на усилията, а на някаква човешка власт, която би следвало да определя дяловете съобразно заслугите.

Постулатът за материалното равенство може да бъде есте. ствена отправна точка само ако е наложително дяловете на раз. личните индивиди или групи да бъдат определени по даден на. чин от съзнателно човешко решение. В общество, в което това е безспорен факт, справедливостта наистина изисква разпреде. лението на средствата за задоволяване на човешките потреб. ности да става съобразно универсален принцип според заслу. гите или потребностите (или комбинация от двете) и ако прило. женият принцип не налага различие, дяловете на различните индивиди ще бъдат равни. Доминиращите призиви за материал. но равенство вероятно често се основават на убеждението, че съществуващото неравенство е резултат на нечие решение – вяра, която е напълно погрешна в истинско пазарно общество и която има само ограничено приложение в "смесената" иконо. мика, съществуваща в повечето страни днес и отличаваща се с по-голяма държавна намеса. Преобладаващата понастоящем форма на икономически ред е придобила своя характер до голя. ма степен като резултат от правителствени мерки, насочени към онова, което се счита за необходимо с оглед "социлната спра. ведливост".

Когато изборът е между истински пазарен механизъм, който не постига и не може да постигне разпределение, отговарящо на какъвто и да е критерий за материална справедливост, и сис. тема, при която правителството упражнява властта си, за да при. ложи някакъв стандарт, въпросът е не дали правителството след. ва да осъществява справедливо или несправедливо правомощия. та, които винаги упражнява, а дали правителството не трябва да притежава допълнителни правомощия, необходими, за да се определят дяловете на различните членове на обществото. Изискването за "социална справедливост", с други думи, нала. га не просто правителството да съблюдава известни принципи на поведение според универсални правила в тези действия, кои. то трябва да извършва винаги, но и да предприеме допълнител. ни дейности, а следователно да поеме и нови отговорности – задачи, които не са присъщи на поддържането на законност и

ред и задоволяването на колективни нужди, каквито пазарът не може да задоволи.

Големият въпрос е дали новото търсене на справедливост не влиза в противоречие с равнопоставеността на всички правила за поведение, които правителството трябва да налага на всички в свободното общество. Има, разбира се, голяма разлика между правителство, третиращо всички граждани съобразно еднакви правила в действията, които предприема за други цели, и правителство, което осъществява необходимото за поставяне на гражданите в равно (или по-малко неравно) материално поведение. В действителност може да възникне остро противоречие между тези две цели. Тъй като хората се различават в много отношения, които правителството не може да промени, за да им се осигури еднакво материално положение, е необходимо правителството да ги третира твърде различно. И наистина, за да се осигури еднакво материално положение на хора, които се различават значително по своята сила, интелигентност, умения, познания и упоритост, както и по своята физическа и социална среда, правителството трябва да ги третира твърде различно, за да компенсира тези недостатъци и неблагоприятни фактори, които не може пряко да промени. Буквално равенство в благата, които правителството предоставя на всички, от друга страна, ще доведе до неравенство в материалното положение.

Това обаче не е единствената и дори не е главната причина, поради която правителство, стремящо се да осигури на гражданите си еднакво материално положение (или определен модел на имуществено благосъстояние), трябва да ги третира по твърде различен начин. То трябва да прави това, защото при такава система се явява задължено да казва на хората какво да правят. След като възнаграждението, което личностите очакват, престане да бъде надлежно указание как да насочат усилията си там, където са най-необходими, защото не съответства на стойността, която техните услуги имат за останалите, а на моралната оценка, която се сметне, че са заслужили, то губи водещата си функция, която има в пазарното общество, и трябва да се замени с нарежданията на ръководен орган. Централен планиращ орган трябва да решава задачите, които да се разпределят на различните групи или личности изцяло на основа на съображения за целесъобразност и ефективност, и за да се постигнат неговите цели, трябва да им възложи различни за-

дължения и отговорности. Личностите ще бъдат третирани според еднакви правила относно своите възнаграждения, но не и по отношение на различните видове работа, която ще бъдат накарани да извършват. При възлагане на задачите на отделните хора централният планиращ орган ще се ръководи от съображения за ефективност и целесъобразност, а не от принципи на справедливост или равенство. В не по-малка степен, отколкото в пазарното общество, личностите ще трябва да се подчинят на голямо неравенство в името на общия интерес — само че това неравенство ще се определя не от взаимодействието на индивидуалните умения в един деперсонифициран процес, а от неоспоримите решения на властта.

Както вече пролича в непрекъснато нарастващата област на политиката на доходите, органът, отговарящ за постигането на определени резултати за индивидите, трябва да разполага по същество със значителна произволна власт да кара хората да правят нужното според него за постигане на необходимия резултат. Пълно равенство за мнозинството не може да означава друго освен еднакво подчинение на големи маси под командата на един елит, който да ръководи делата им. Докато равенство в правата при ограничено управление е възможно и съществено условие за индивидуална свобода, само правителство с тоталитарна власт може да отговори на искането за материално равенство[30].

Не грешим, когато виждаме, че резултатите от икономическите процеси за различните личности и групи не се разпределят съобразно някакъв определен принцип на справедливост. Грешим обаче, когато от това правим извод, че те са несправедливи и някой е отговорен и трябва да бъде упрекнат за това. В свободното общество, в което положението на различните личности и групи не е резултат от ничий замисъл — или не може да се променя в такова общество съобразно общоприложими правила, — различията в заплащането не могат да се определят като справедливи или несправедливи. Има, разбира се, много видове индивидуално поведение, насочени към засягане на конкретно възнаграждение, които могат да се разглеждат като несправедливи. Няма обаче принципи за индивидуално поведение, които да създават образец на разпределение, който може да се нарече справедлив, и следователно няма и възможност индивидите да знаят какво трябва да направят, за да осигурят справедливо възнаграждение на останалите.

Целият морал е система от правила за справедливо поведение, а във Великото общество никакво поведение, ръководено от подобни правила, или решения на индивидите, взети в съответствие с тях, не могат да създадат за хората резултати, които да ни се струват справедливи в смисъла, в който разглеждаме съзнателните резултати като справедливи или несправедливи, просто защото в подобно общество никой няма власт или познания, позволяващи му да осигури на всеки онова, което мисли, че заслужава. Нито може всеки, комуто е осигурено възнаграждение съобразно принцип, възприет като въплъщаващ "социална справедливост", сам да решава какво да прави — възнаграждението, показващо колко неотложно е извършването на дадена работа, не може да бъде справедливо в този смисъл, защото нуждата от работа от определен вид често зависи от непредвидими обстоятелства, а не от добрите намерения или усилията на тези, които са в състояние да я извършат. А орган, който фиксира възнагражденията с намерение по този начин да намали броя на хората, необходими за една професия, не ги прави "справедливи", тоест съответни на желанията или нуждите, или заслугите на засегнатите хора, а предлага необходимото да привлече или ограничи броя на хората, търсени за даден вид дейност.

"Равенство на възможностите"

Не може да се отрече, че в съществуващото пазарно общество често има големи различия не само между резултатите, но и между изходните позиции на отделните участници; те зависят от условията на тяхната физически и социална среда, които са извън техен контрол, но могат в редица случаи да бъдат променени от определени действия на правителството. Искането за равенство във възможностите или равен старт (*Startgerechtigkeit*) се поддържа от много хора, които иначе подкрепят свободното пазарно общество. Доколкото това се отнася до средства и възможности, които по необходимост се засягат от решенията на правителството (като назначения на обществени длъжности и други подобни), искането става основополагащо за класическия либерализъм и обикновено се формулира чрез френската фраза "кариера, отворена за талантите". Може още много да се изтъкне в полза на правителствено осигуряване на равна основа на средства за обучение на подрастващите, които още не са

станали пълноценни граждани, макар че има основателни съмнения дали трябва да се позволи на правителството да управлява тази дейност.

Но всичко това е твърде далече от създаването на истинско равенство във възможностите дори между хора, притежаващи еднакви способности. За да постигне това, правителството трябва да контролира цялата физическа и социална среда на всички хора и трябва да се старае да осигурява най-малко равни възможности на всеки; и колкото по-голям успех има правителството в това, толкова по-силно ще става легитимното искане според същия принцип да се отстранят и останалите недъзи — или да се компенсират чрез възлагане на допълнителни тежести върху сравнително по-облагодетелстваните. И това ще продължи, докато правителството не започне да контролира всички обстоятелства, имащи отношение към благосъстоянието на човека. Привлекателна на пръв поглед като фраза за равенство във възможностите, след като идеята се разпростре отвъд средствата, които по други причини следва да се разпределят от правителството, тя се превръща в изцяло илюзорен идеал и всеки опит за конкретната му реализация създава кошмари.

"Социална справедливост" и свобода в рамките на правото

Идеята, че хората следва да бъдат възнаграждавани според установените заслуги или стойността на техните услуги "за обществото", предпоставя власт, която не само да разпределя възнагражденията, но и да възлага на отделните индивиди задачите, за чието изпълнение ще бъдат възнаграждавани. С други думи, щом се реализира "социалната справедливост", от индивидите се очаква да се подчиняват не само на общи правила, а и на специфични нареждания, адресирани до тях само. Социален ред, при който хората са принудени да служат на една-единствена система от цели, е организация, а не спонтанен пазарен ред, тоест не система, в която те са свободни, понеже са обвързани само от общи правила за справедливо поведение, а система, при която всички са подчинени на конкретните нареждания на властта.

Изглежда, понякога се смята, че е достатъчно само да се променят правилата за индивидуално поведение, за да се реализира "социалната справедливост". Не може да има обаче ни-

то правила, нито принципи, според които личностите да ръководят своето поведение, така че във Великото общество съвместният резултат от дейността им да бъде разпределение на благата, което да може да се характеризира като справедливо по същество, или някакво друго специфично и целево разпределение на предимства и тежести между различни хора или групи. За да се достигне *който и да е* модел на разпределение чрез пазарен процес, всеки производител трябва да знае не само кого ще облагодетелстват (или на кого ще навредят) неговите усилия, но също и как ще се засегне благосъстоянието на останалите хора, които реално или потенциално ще бъдат засегнати от неговото поведение чрез услугите, които те получават от останалите членове на обществото. Както вече видяхме, надлежните правила за поведение могат да определят само формалната страна на реда в поведението, но не и специфичните предимства, които отделните групи или индивиди ще извлекат от него.

Този иначе очевиден факт трябва да се изтъкне още веднъж, защото дори прочути юристи поддържат, че заместването на индивидуалната или справедливостта в размяната със "социална" справедливост или справедливост чрез разпределение няма непременно да разруши свободата на индивида в рамките на правото. Така изтъкнатият немски философ на правото Густав Радбрух изрично твърди, че "социалистическото общество също ще бъде *Rechtsstaat* (т. е. ще доминира господството на правото), макар и *Rechtstaat,* регулирана от справедливост не в размяната, а чрез разпределението"[31]. За Франция се съобщава, че "се предлага на някои високопоставени чиновници да се възложи постоянната задача да се "произнасят" по разпределението на националния доход, така както съдиите се произнасят по правни въпроси"[32]. Подобни възгледи обаче пропускат факта, че не може да се постигне никакъв модел на разпределение, като се карат индивидите да се подчиняват на правила за поведение, и че постигането на такива предопределени резултати изисква целенасочена координация на всички видове дейности в съответствие с конкретните обстоятелства по време и място. С други думи, това прави невъзможно отделните индивиди да действат въз основа на своите собствени знания за постигане на собствените си цели, което е същността на свободата, а изисква те да бъдат накарани да действат по начин, който според ръководния орган е необходим за постигане на целите, поставени от него самия.

Справедливостта чрез разпределението, към която социализмът е насочен, е следователно несъвместима с господството на правото и със свободата в рамките на правото, която господството на правото се стреми да осигури. Правилата на справедливостта чрез разпределението не могат да бъдат правила за поведение между равни, а трябва да бъдат правила на поведение между властващи и подчинени. И макар че някои социалисти отдавна самостоятелно са стигнали до извода, че "основните принципи на формалното право, според които всеки случай трябва да се разрешава според общоприложими принципи... се отнася само за фазата на свободна конкуренция при капитализма"[33], а комунистите, доколкото възприемат сериозно социализма, дори прогласяват, че "комунизъм означава не победа на социалистическото право, а победа на социализма над всяко право, тъй като с изчезването на класите с антагонистични интереси ще изчезне и правото"[34], когато преди повече от тридесет години авторът постави този проблем като главен в една дискусия за политическите резултати от социалистическата икономическа политика[35], това предизвика голямо негодувание и остри протести. Но най-съществения момент прозира дори в твърдението на Радбрух, че преминаването от справедливост в размяната към справедливост чрез разпределението означава последователно изместване на частното от публичното право[36], тъй като публичното право се състои не от правила за поведение на частните лица, а от правилата за организациите за техни служители. Това е, както сам Радбрух отбелязва, право, което подчинява гражданите на властта[37]. Само ако се схващат като право не общите правила за справедливо поведение, а всяка заповед, издадена от надлежен орган (или потвърждаването на такива заповеди от законодателното тяло), може да се разглежда като съпоставима справедливостта чрез разпределението и господството на правото. Но това понятие започва да означава само законност и престава да предоставя защитата на индивидуалната свобода, на която първоначално е служило.

Няма причина в едно свободно общество правителството да не осигури на всеки защита срещу големи лишения под формата на гарантиран минимален доход или жизнен стандарт. Да се обезпечи тази осигуреност срещу извънредни неблагополучия, може да бъде в интерес на всички, а може да се схваща и като морален дълг на всеки да помогне чрез организираното об-

щество на тези, които не могат да се справят сами. Докато подобен еднакъв минимален доход се осигурява извън пазара на всички, които поради някаква причина не са в състояние да спечелят на пазара адекватно възнаграждение, това не води до ограничаване на свободата или до конфликт с господството на правото. Проблемът, с който сега се занимаваме, възниква само когато възнаграждението за предоставяните услуги се определя от властта и по този начин се премахне деперсонифицираният механизъм на пазара, който насочва индивидуалните усилия.

Може би най-острата причина за недоволство срещу несправедливостта, причинена на някого не от конкретен човек, а от "системата", е лишаването му от възможностите за развитие на неговите способности, с които останалите разполагат. Причините са различията в заобикалящата среда, социална и физическа, някои от които са неизбежни. Най-важните са неотделими от институцията семейство. То не само задоволява силни психологически потребности, но и като цяло се явява инструмент за предаване на важни културни ценности. Без съмнение тези, които са изцяло лишени от това благо или растат при неблагоприятни условия, са жестоко ощетени и едва ли някой ще постави под съмнение, че е необходима обществена институция, която да подпомага такива нещастни деца, когато родините или близките не могат. Много малко обаче вярват (макар че Платон е вярвал), че може изцяло да се запълни тази празнина, а още по-малко и че след като това благо не може да се осигури на всички, трябва да го отнемем от тези, които го имат. Не ми се струва възможно дори материалното равенство да премахне различията в способността да се наслаждаваш и проявяваш жив интерес към културното наследство, която дава подходящото възпитание.

Съществуват, разбира се, и много други непоправими неравенства, които изглеждат толкова неоправдани, колкото и икономическото, но които се смятат за по-приемливи, защото не изглеждат създадени от човека или следствия от институции, поддаващи се на изменение.

Пространственият обхват на "социалната справедливост"

Без съмнение моралните чувства, които се проявяват в искането за "социална справедливост", произтичат от отношението,

което при по-примитивни условия индивидът е развил към събратята си от малката група, към която принадлежи. Към лично познатия му член на същата група може да се счита за дълг да се помогне и да се нагоди поведението към неговите нужди. Това става възможно благодарение на познаването на неговата личност и обстоятелствата, при които се намира. Положението е съвършено различно във Великото или Отворено общество. Тук продуктите и услугите на всеки служат главно на хора, които той не познава. По-голямата производителност на това общество почива на разделение на труда, надхвърлящо далече обхвата, който отделният човек може да опознае. Разпростирането на процеса на размяна отвъд относително малки групи и включването на голям брой непознати едни на други хора е станало възможно благодарение на предоставянето на непознатите и дори на чужденците на същата защита от правилата за справедливо поведение, които се прилагат и по отношение членовете на собствената малка група.

Прилагането на едни и същи правила за справедливо поведение по отношение на всички други хора с право се счита за едно от големите постижения на либералното общество. Това, което обикновено се пропуска обаче, е, че разпростирането на същите правила по отношение на всички други хора (отвъд най-малката група подобно на семейството и личните приятели) изисква смекчаване най-малко на някои от тези правила, които се реализират по отношение на другите членове на по-малката група. Ако правните задължения към непознатите или чужденците трябва да бъдат същите, както тези по отношение на съседи или жители на същото селище или град, последните ще трябва да се ограничат така, че да са приложими и спрямо непознатия. Без съмнение човек винаги ще желае да принадлежи към по-малка група и ще бъде съгласен да поема доброволно по-големи отговорности към избрани от него самия приятели или сподвижници. Но подобни отговорности към някого не могат да станат подлежащи на принудително изпълнение задължения при системата на свобода в рамките на правото, защото при нея изборът на онези, към които човек желае да поеме специални морални отговорности, трябва да му се остави на него и не може да се определя от правото. Система от правила, създадена за Отвореното общество и най-малкото приложима към всички останали, трябва да има по-малко съдържание, отколкото тази, която се прилага в малките групи.

Общо съгласие относно дължимия статус или материално положение на различните членове може да се постигне само в относително малката група, в която хората познават характера и важността на дейността на всеки от тях. В такива малки общности мнението за надлежния статус се свързва с чувство, какво всеки дължи на останалите, а не с искане някой да предостави съответното възнаграждение. Исканията за осъществяване на "социална справедливост" обикновено, макар и често мълчаливо, са адресирани до националните правителства като органи, притежаващи необходимата власт. Съмнително е дали освен в най-малките страни стандартите, водещи началото си от ограничения кръг, който е познат на индивида, могат да се прилагат национално, и почти сигурно, че малко хора биха били съгласни да предоставят на чужденците същото право на определено възнаграждение, което са склонни да признаят на своите сънародници.

Вярно е, че през последните години загрижеността за страданието на големи групи от хора в бедните страни е подтикнало електората в по-богатите държави да одобрят съществена материална помощ за тях, но едва ли може да се каже, че съображенията за справедливост са изиграли значителна роля за това. Наистина е съмнително дали някаква съществена помощ щеше да се предостави, ако съперничещите си велики сили не се бореха да привлекат възможно най-много развиващи се държави в своята орбита. Заслужава да се отбележи, че съвременната технология, направила възможна тази помощ, е могла да се развие само защото някои страни са били способни да създадат голямо богатство, докато по-голяма част от света е претърпяла твърде малко промени.

Основното е, че ако погледнем отвъд границите на нашите национални държави и особено отвъд границите на онова, което считаме за наша цивилизация, ние преставаме да се заблуждаваме, че знаем какво е "социално справедливо" и че същите онези групи, които са най-гръмогласни в исканията си за социална справедливост в съществуващите държави, като профсъюзите, обикновено първи се противопоставят на подобни искания, издигнати от името на чужденци. Приложена към международната сфера, изведнъж става очевидна пълната липса на признат стандарт за "социална справедливост" или на друг принцип, на който да се основе такъв стандарт, докато в национален мащаб хората все още смятат, че това, което им е познато

на равнище малка група, трябва да се прилага и в националната политика или при упражняване властта на правителството. Всъщност то става на това равнище мистификация, която представителите на организираните интереси са се научили успешно да експлоатират.

В това отношение има значителна разлика между това, което е възможно в малката група и във Великото общество. В малката група индивидът може да знае последиците от своето поведение спрямо останалите и правилата може ефикасно да му забранят да ги уврежда по какъвто и да е начин и дори да изискват от него да ги подпомага по определен начин. Във Великото общество много от последиците на човешкото поведение върху останалите трябва да са неизвестни за него. Следователно не специфичните последици в конкретния случай, а само правила, според които определени действия са забранени или необходими, могат да служат за ръководство на индивида. В частност той често няма да знае кои индивиди ще се ползват от това, което прави, а следователно няма да знае и дали задоволява голяма потребност или прибавя към вече налично изобилие. Той не може да се стреми към справедливи резултати, ако не знае кой ще бъде засегнат.

Наистина преходът от малката група към Великото или Отворено общество — и третирането на всеки друг човек като човешко същество, а не като приятел или враг — изисква намаляване на това, което дължим на останалите.

Ако правните задължения на индивида трябва да са еднакви спрямо всички, включително непознатия и дори чужденеца (и по-големи само когато доброволно е поел задължения или е свързан от физическа връзка, подобно на родител и дете), правноосъществимите задължения към съседа и приятеля не трябва да бъдат повече, отколкото към непознатия. Следователно всички задължения, основани на лично познанство и знание на индивидуалните обстоятелства, трябва да престанат да бъдат правнорелевантни. Разпростирането на задължението да се спазват определени правила за справедливо поведение към по-широк кръг и в крайна сметка към всички хора трябва да доведе до смекчаване на задълженията към членовете на същата малка група. Нашите унаследени или може би отчасти дори вродени морални чувства са в известна своя част неприложими в Отвореното общество (което е абстрактно общество) и този тип "морален социализъм", който е възможен в малката група и чес-

то пъти задоволява дълбоко вкоренени инстинкти, е също така невъзможен във Великото общество. Известно алтруистично поведение, насочено към доброто на някой познат приятел, което може да е много желателно в малката група, може и да не бъде такова в Отвореното общество, а да е дори и вредно, например изискването членовете на един и същ търговски бранш да се въздържат от конкуренция помежду си[38].

На пръв поглед може да изглежда парадоксално, че развитието на морала води до намаляване на специфичните задължения спрямо останалите; но всеки, който вярва, че принципът за равното третиране на всички хора, който вероятно е единствената възможност за мир и е по-важен от конкретната помощ при конкретна беда, трябва да желае спазването на този принцип. Това означава, че е постигнал неговите рационални съждения да доминират над унаследените му инстинкти. Но голямото морално приключение, започнато от съвременния човек при встъпването му в Отвореното общество, е поставено на изпитание, когато от него се изисква да прилага към всички свои събратя правила, подходящи само за членовете на племенната група.

Искания за компенсация за непривлекателен труд

Читателят вероятно очаква да изследвам в големи подробности отделните искания, обикновено оправдавани чрез апел към "социална справедливост". Но, както ме е научил горчивият опит, това е не само безкрайна, но и безполезна задача. След всичко казано става ясно, че няма практически значими стандарти за добро, заслуги или потребности, на които да се основава разпределението на материални блага при пазарния ред, а още помалко някакъв принцип, чрез който да се задоволяват различните искания. Ще се ограничa тук да разгледам два аргумента, при които позоваването на "социална справедливост" широко се използва. Първият случай обикновено се цитира при теоретични дискусии, за да се покаже несправедливостта на разпределението чрез пазарния механизъм, макар че малко е направено за него на практика, докато вторият вероятно е най-често срещаната категория ситуации, при които позоваването на социалната справедливост е довело до правителствени действия.

Обстоятелството, обикновено използвано, за да се покаже несправедливостта на съществуващия пазарен ред, е, че най-непривлекателният труд е и най-лошо заплатен. Твърди се, че

в справедливо общество тези, които трябва да копаят въглища под земята или да чистят комини и канали, както и тези, които изпълняват други непривлекателни или ръчни работи, трябва да получават по-високо възнаграждение от онези, чиято работа е привлекателна.

Разбира се, че е несправедливо, ако хора, макар и с еднакви на останалите способности да изпълняват други задачи, са поставени без специална компенсация от висшестоящите на непривлекателни длъжности. Ако например в подобна организация като армията двама с еднаква квалификация изпълняват различни задачи, едната от които е привлекателна, а другата не е, справедливостта изисква този, който извършва непривлекателната работа, да бъде възнаграден по съответен за това начин.

Положението обаче е съвършено различно, когато хората осигуряват своето съществуване, като продават услугите си на този, който плаща най-добре за тях. Тук жертвата, понесена от отделния човек при предоставяне на услугата, е изцяло ирелевантна и всичко, което има значение, е стойността на услугата за тези, за които е предназначена. Причината за това е не само че жертвите, които отделните хора понасят при предоставянето на една и съща услуга, често са съвършено различни или че не е възможно да се вземе предвид защо едни хора са в състояние да предоставят само по-малко ценни услуги от останалите. Но тези, чиито способности, а следователно и възнаграждение ще бъдат малки при по-атрактивни професии, често откриват, че ще печелят повече, ако се заемат с непривлекателните задачи, избягвани от останалите. Самият факт, че по-непривлекателните професии се избягват от тези, които могат да предоставят по-високо ценени от купувачите услуги, ще открие за тези, чиито умения са по-малко ценни, възможности да печелят повече, отколкото по друг начин.

Фактът, че тези, които могат да предложат на останалите нещо по-малко ценно и трябва да понесат повече трудности и усилия, за да спечелят само дребен доход в сравнение с онези, на които наистина им допада да предоставят добре платени услуги, е неизбежен за всяка система, при която възнаграждението е основано на ценността, която услугата има за своя ползвател, а не на преценка на заслугите по предоставянето ѝ. Това трябва да преобладава следователно при всеки социален ред, в който индивидът е свободен да избере занятие, което намери за подходящо, а не което му е наложено от някаква власт.

Единствената причина, поради която изглежда справедливо миньорът, работещ под земята, чистачът или строителният работник да получават повече от ангажираните с по-привлекателен труд, е, когато това е необходимо, за да се привлекат достатъчен брой хора за изпълнение на тези задачи, или ако те са им възложени от държавен орган. И макар че при пазарния ред е нещастие да се родиш в село, където за повечето единственият начин да се изхранваш е ловът на риба (а за жените чистенето на риба), няма смисъл да се описва това като несправедливо. Кой е бил несправедлив — особено ако се вземе предвид, че ако тези местни възможности не съществуваха, въпросните хора едва ли щяха да се родят, тъй като по-голямата част от населението на подобно село дължи съществуването си на възможностите, позволили на техните предци да създадат и отгледат деца.

Недоволството от загубата на обичайни позиции

Позоваването на "социална справедливост", което на практика вероятно е оказало най-голямо влияние, не е най-често обсъжданото в научните дискусии. Съображенията за предполагаема "социална несправедливост", довели до най-далече достигаща намеса във функционирането на пазарния ред, се основават на идеята, че хората трябва да бъдат защитени срещу неоправданото им лишаване от материалното положение, на което са свикнали. Никой друг аргумент за "социална справедливост" не е оказал толкова широко въздействие, както "силното и почти всеобщо убеждение, че е несправедливо да не се оправдават легитимни очаквания за материално благополучие. Доколкото има различия в мненията, те са само по въпроса, кои очаквания са легитимни". Вярва се, както казва същият автор, "че е справедливо дори за големи класи да очакват да не настъпят значителни и внезапни промени в тяхна вреда"[39].

Мнението, че отдавна завоюваните позиции създават легитимно очакване, че ще се запазят, често служи като заместител на по-съществен критерий за "социална справедливост". Когато очакванията не са удовлетворени и като следствие възнаграждението за усилията е често неадекватно на понесените жертви, това се счита за несправедливо и без най-малък опит да се докаже, че засегнатите имат оправдано искане да получат очаквания доход. Най-малко когато голяма група хора открие,

че техният доход е намалял в резултат на обстоятелства, които те не могат да променят или предвидят, това се разглежда обикновено като несправедливо.

Честото повтаряне на подобни незаслужени удари на съдбата, засягащи отделни групи, обаче е неразделна част от регулативния механизъм на пазара: това е начинът, по който кибернетичният принцип на негативната обратна връзка действа, за да поддържа реда на пазара. Само чрез промени, които покажат, че известни дейности трябва да бъдат намалени, усилията на всички могат се приспособят към разнообразие от факти, по-голямо от това, което може да бъде известно на отделен човек или орган, и се постига оползотворяването на разпръснатото познание, върху което се основава благополучието на Великото общество. Не можем да разчитаме на система, в която индивидите трябва да отговарят на събития, които те не познават и не могат да познават, ако не настъпваха промени в стойността на услугите на отделните групи, които не са свързани с техните заслуги. Неизменна част от процеса на непрекъснато приспособяване към променящите се обстоятелства, от който зависи съществуващото равнище на благосъстояние, е, че някои хора трябва да открият чрез горчив опит, че погрешно са насочили своите усилия и да потърсят другаде по-печелившо занятие. Същото важи и за недоволството от съответстващите незаслужени печалби, които ще облагодетелстват други, за които нещата са се развили по-добре, отколкото самите те са имали основание да очакват.

Чувството за неправда, което хората изпитват, когато един обичаен доход намалее или изчезне, е до голяма степен резултат от убеждението, че те морално са заслужили този доход и че щом са работили така упорито и честно, както и преди, те са в правото си да очакват отново този доход. Но представата, че ние морално сме заслужили това, което честно сме спечелили в миналото, е до голяма степен илюзия. Вярно е само, че ще бъде несправедливо, ако някой отнеме от нас онова, което фактически сме спечелили, спазвайки правилата на играта.

Именно защото в света на пазара ние постоянно получаваме блага, които не сме заслужили в морален смисъл, сме задължени също така да приемем подобно незаслужено намаляване на доходите ни. Единственото ни морално право върху това, което пазарът ни дава, е, че сме го спечелили, подчинявайки се на тези правила, които правят възможно създаването на пазарен

ред. Тези правила се основават на това, че никой не е задължен да ни доставя определен доход, освен ако специално не се е договорил за това. Ако трябва непрекъснато да бъдем лишавани, както социалистите предлагат, от всички "незаслужени блага", които пазарът ни дава, ще трябва да бъдем лишени от повечето достижения на цивилизацията.

Явно е безсмислено да се отговаря, както често се прави, че тъй като дължим тези блага на "обществото", "обществото" трябва да има право да ги предоставя на тези, които по негово мнение ги заслужават. Още веднъж ще повторим, че обществото не е човек, а структура от поведения, възникнала от спазването на определени абстрактни правила от неговите членове. Ние всички дължим благата, които получаваме от функционирането на тази структура, не на нечие намерение да ни се предоставят, а на членовете на обществото, спазващи като цяло определени правила при задоволяване на своите интереси, правила, включващи и това, че никой не може да принуждава другите, за да му осигурят (или на трети лица) определен доход. Това ни налага задължението да приемаме резултатите от пазара, дори когато той се обръща срещу нас.

Вероятността, която индивидът има в нашето общество да спечели доход приблизително колкото този, който той има сега, е следствие от това, че повечето индивиди се подчиняват на правила, осигуряващи формирането на този ред. И макар че този ред предоставя за повечето хора добри перспективи за успешно прилагане на техните умения, успехът остава да зависи от това, което от гледна точка на отделния индивид се явява чист късмет. Големината на откритите пред него шансове не е създадена от самия него, а е резултат от спазването на правилата на играта от останалите. Да се иска защита срещу изместването от страна на други, сега облагодетелствани от нови обстоятелства, от положението, което някой дълго е заемал, означава да им се отрекат шансовете, на които той дължи своето собствено досегашно положение.

Всяка защита на вече обичайно положение следователно е привилегия, която не може да бъде дадена на всеки, и ако въобще бъде призната на някого, би лишила тези, които настояват сега за нея, от постигането на това положение. Не съществува право да се участва поравно в общото увеличаване на доходите, ако това увеличаване или може би дори тяхното поддържане на съществуващото ниво зависи от непрекъснатото приспо-

собяване на цялата структура от дейности към нови и непредвидени обстоятелства, които ще променят и често намаляват приноса, който отделни групи могат да направят за нуждите на останалите. Следователно няма нищо справедливо в искания като например това на американските фермери за "нормална цена" или на която и да е група за запазване на нейното относително или абсолютно положение.

Удовлетворяването на подобни искания не ще бъде справедливо, а крайно несправедливо, защото означава отказване на някои хора да се предоставят шансовете, на които издигналите искането дължат своето положение. Поради това и то се отдава само на някои мощни организирани групи, които са в състояние да наложат исканията си. Много от това, което днес се прави в името на "социалната справедливост", е не само несправедливо, но и във висока степен антисоциално в истинския смисъл на думата: то просто представлява защита на частни интереси. Макар че започва да се разглежда като "социален проблем", когато достатъчно голям брой хора настояват за защита на своето придобито положение, то става сериозен проблем главно защото прикривайки се като искане за "социална справедливост", то печели симпатията на публиката. В том III ще видим защо при съществуващия тип демократични институции на практика е неизбежно за законодателно тяло с неограничени правомощия да отстъпи пред подобни искания, когато са издигнати от достатъчно големи групи. Това не променя обстоятелството, че представянето на подобни мерки като отговарящи на "социалната справедливост" е малко повече от претекст да се осигури надмощието на интересите на отделните групи над общия интерес на всички. Макар че днес е обичайно да се разглежда всяко искане на организирана група като "социален проблем", по-точно би било да се каже, че въпреки че дългосрочните интереси на отделните хора обосновано съвпадат с общия интерес, интересите на организираните групи почти винаги неизбежно му противоречат. Именно те обикновено се разглеждат като "социални".

Изводи

Основният извод от тази глава, а именно че в общество от свободни хора, на чиито членове е разрешено да използват познанията си за постигане на целите си, терминът "социална спра-

ведливост" е изцяло лишен от смисъл и съдържание, така че по своето естество не подлежи на *доказване*. Отрицателните твърдения никога не се доказват. Може да се покаже за определен брой конкретни случаи, че позоваването на "социална справедливост" по никакъв начин не подпомага избора, който трябва да направим. Но твърдението, че в общество на свободни хора, терминът няма никакъв смисъл, може само да се издигне като предизвикателство, което ще направи необходимо всички да се задълбочат в значението на думите, които използват, и да не се позовават на думи, чието значение не познават.

Ако се приеме, че толкова широко използвана фраза трябва да има някакво лесно разбираемо значение, може да опитаме да докажем, че опитите тя да се приложи в общество от свободни индивиди ще направи това общество нефункциониращо. Но подобни усилия стават излишни, щом се установи, че подобно общество не притежава основната предпоставка за прилагане на концепцията за справедливост относно начина, по който материалните блага се разпределят между неговите членове, а именно това да се решава от човешката воля, или че разпределянето на възнагражденията от човешка воля може да създаде жизнен пазарен ред. Никой не е длъжен да доказва, че нещо е непрактично, след като то не съществува.

Надявам се да съм изяснил, че фразата "социална справедливост" не е, както повечето хора вероятно мислят, невинен израз на добронамереност към по-малко успелите, а е станал нечестна инсинуация, че трябва да се съгласим с исканията на определени специални интереси, за които няма истинско оправдание. За да станат политическите дискусии честни, трябва да се признае, че терминът е интелектуално дискредитиран, белег на демагогия или евтина журналистика, и отговорните мислители да се срамуват да го използват, защото щом се установи неговата празнота, употребата му би била непочтена. Може би като резултат от дългите усилия да очертая разрушителните последици от използването на "социална справедливост" за нашето морално съзнание и от откритието, че дори прочути мислители го използват често[40], аз съм станал прекалено алергичен към него, но чувствам, че най-голямата услуга, която мога да направя на останалите, е да накарам оратори и писатели да се чувстват засрамени, когато отново използват термина "социална справедливост".

При настоящото състояние на дискусиите продължаваща-

та употреба на този термин е не само непочтена и източник на постоянни политически недоразумения, но и разрушителна за моралните представи. Това се илюстрира от обстоятелството, че отново и отново мислители, включително прочути философи[41], след като правилно установят, че терминът справедливост в сега доминиращото му значение на справедливост чрез разпределението (или преразпределението) е лишен от смисъл, правят извода, че понятието справедливост е лишено от съдържание, и с това разрушават една от основните морални опори, на които почива функциониращото общество от свободни хора. Но справедливостта в смисъла, в който съдилищата я прилагат и който е първоначалното значение на думата, трябва да ръководи поведението на хората, за да бъде възможно мирното съжителство на свободни хора. Докато позоваването на "социална справедливост" е наистина само покана да се даде морално одобрение на искания, които нямат друго морално оправдание и са в противоречие с основополагащото правило на свободното общество, че ще се прилагат само правила, еднакво валидни за всички, справедливостта в смисъла на правилата за справедливо поведение е неразделна от взаимоотношенията между свободните хора.

Стигаме до проблем, който поради комплексността си е твърде голям, за да се разгледа тук систематично, но на който трябва да се спрем накратко. А именно че ние не можем да имаме морала, който ни харесва или за който мечтаем. Моралът, за да бъде жизнен, трябва да отговаря на известни изисквания. Изисквания, които може да не сме в състояние да определим точно, но които налучкваме чрез опит и грешка. Необходима е не просто последователност или съответствие на правилата, както и на произтичащото от тях поведение. Нравствената система трябва да създава функциониращ ред, годен да поддържа механизма на цивилизацията, която предпоставя.

Не познаваме достатъчно добре концепциите на нежизнеспособните нравствени системи и не можем да ги наблюдаваме на практика, защото обществата, които са се опитвали да ги приложат, бързо са изчезнали. Но те са проповядвани често пъти от широко почитани свети личности и обществата в упадък, които, можем да видим, много пъти са именно тези, които са се вслушвали в поученията на подобни морални реформатори и все още почитат рушителите си като достойни хора. Много често обаче евангелието на "социалната справедливост" е адреси-

рано към по-низши чувства: омразата на хората към тези, които са по-добре от тях, или просто завистта, "най-противообщественото и пагубно чувство", както го нарича Джон Стюарт Мил[42], неприязънта към значителното богатство, която представя като "скандално", че някои се радват на големи богатства, докато други не могат да задоволят елементарните си потребности, и прикрива под името на справедливост нещо, което няма нищо общо с нея. Най-малкото всички, които желаят да ограбят богатите не защото други заслужават повече това богатство, а защото считат самото съществуване на богати за възмутително, не само не могат да търсят морално оправдание за своите искания, но и се отдават на изцяло ирационално чувство и всъщност вредят на тези, чиито хищнически инстинкти разпалват.

Не може да се предявяват морално обосновани претенции за нещо, което не е съществувало, ако не е било решението на други хора да рискуват средствата си за създаването му. Противниците на големите лични богатства не разбират, че те не се създават нито чрез физически усилия, нито чрез спестяване и влагане, а главно чрез насочването на средства към най-доходоносните дейности. Няма съмнение, че повечето от тези, които са създали големи богатства под формата на промишлени предприятия и други подобни, по този начин са облагодетелствали повече хора чрез възможностите за повече работни места, отколкото ако бяха раздали излишните си средства на бедните. Абсурдно е твърдението, че в подобни случаи тези, на които работниците всъщност са най-много задължени, не постъпват добре, а вършат злини. Макар че има несъмнено и други и по-малко почтени начини за придобиване на значителни богатства, които можем да се надяваме да се контролират чрез усъвършенстване на правилата на играта, най-ефикасният и важен начин е чрез насочване на инвестициите към места, в които те най-много увеличават производителността на труда — задача, в която правителствата обикновено се провалят поради причини, вътрешноприсъщи на неконкурентните бюрократични организации.

Но култът към "социалната справедливост" заплашва да разруши истинските морални чувства не само чрез насърчаването на озлоблението и вредните предразсъдъци. Той, особено в по-егалитарните си форми, влиза в непрекъснато противоречие с някои от основополагащите морални принципи, на които

трябва да почива общността от свободни хора. Това става очевидно когато си дадем сметка, че искането еднакво да оценяваме околните е несъвместимо с обстоятелството, че целият ни морален кодекс почива на одобрението или неодобрението на поведението на другите, както и че по същия начин традиционният постулат, че всеки дееспособен пълнолетен е отговорен за собственото си и на издържаните от него благосъстояние, като не трябва заради свои грешки да се превръща в тежест на своите приятели или близки, не се съгласува с идеята, че "обществото" или правителството дължи на всеки човек съответен доход.

Въпреки че всички тези морални принципи са сериозно отслабени от някои псевдонаучни моди на нашето време, които се опитват да разрушат целия морал, а с него и основите на индивидуалната свобода, повсеместната зависимост от властта на други хора, създадена от реализирането на мечтата за "социална справедливост", неизбежно премахва свободата за вземане на самостоятелни решения, върху която трябва да почива моралът[43]. Всъщност системното преследване на *ignis fatuus* на "социалната справедливост", което наричаме социализъм, се основава на порочната идея, че политическата власт трябва да определя материалното положение на различните индивиди и групи — идея, обоснована от фалшивото предположение, че винаги е така и социализмът просто желае да предаде тази власт от привилегированите на най-многобройната класа. Огромната заслуга на пазарния ред във формата, разпространила се през последните два века, е, че никой не притежава такава власт, която да се упражнява произволно. Той е постигнал най-голямото досега намаляване на произволната власт. Съблазнителността на "социалната справедливост" заплашва отново да ни отнеме този най-велик триумф на личната свобода. Не след дълго носителите на властта да реализират "социалната справедливост" ще се окопаят на своите длъжности чрез предоставяне на благата на "социалната справедливост" като възнаграждение, че тази власт им е била присъдена и за да си осигурят подкрепата на преторианска гвардия, която да им осигури доминиране на техния възглед за "социална справедливост".

Преди да завърша с проблема, искам да посоча още веднъж, че при използване на комбинации, подобни на "социална", "икономическа", "разпределителна" или "преразпределителна" справедливост, терминът "справедливост" е изцяло ли-

шен от съдържание, но това откритие не трябва да ни кара да изхвърлим бебето заедно с мръсната вода. Не само справедливостта, която съдилищата осъществяват като основа на правните правила за справедливо поведение, е от изключителна важност; съществува и истински проблем за справедливост във връзка с целенасоченото моделиране на политически институции, проблем, на който професор Джон Ролс наскоро е посветил значителен труд. Това, за което съжалявам и го считам за смущаващо, е само че в тази връзка той използва термина "социална справедливост". Но нямам принципни противоречия с автор, който, преди да пристъпи към проблема, постулира, че задачата да се подберат специфични системи или разпределят желани неща по справедлив начин трябва "да се изостави като принципно погрешна и във всеки случай не подлежи на определен отговор. Все пак принципите на справедливостта определят критични изисквания, на които институциите и съвместните дейности трябва да отговарят, за да няма недоволство от тях от страна на заинтересованите. Щом тези изисквания бъдат удовлетворени, постигнатото разпределение, каквото и да е то, трябва да се приеме за справедливо (или най-малкото не несправедливо)."[44] Именно това в по-голяма или по-малка степен се опитах да обоснова и аз в тази глава.

CamScanner

СПРАВЕДЛИВОСТ И ПРАВА НА ЛИЧНОСТТА

Преходът от негативната концепция за справедливостта, която се определя от правилата за индивидуално поведение, към "позитивна" концепция, която превръща в дълг на "обществото" да осигурява на индивидите различни неща, често се оправдава с позоваване на *правата* на личността. Изглежда, сред по-младото поколение държавата на благоденствието, в която са се родили, е вкоренила чувството, че могат да искат от обществото в името на справедливостта получаването на различни неща и то е задължено да им ги достави. Колкото и да е силно това чувство, съществуването му с нищо не доказва, че то е справедливо или пък че подобни искания трябва да се удовлетворяват в свободното общество.

Има такова значение на съществителното "право", според което всяко правило за справедливо поведение създава кореспондиращо право за индивида. Доколкото правилата за поведение очертават индивидуалната сфера, индивидът има право на нея и в нейна защита ще се ползва със симпатията и подкрепата на останалите. А където са създадени организации като правителството за реализиране на правила за поведение, индивидът има претенция към правителството да се защити правото му и премахнат нарушенията.

Подобни претенции биха представлявали правни искания или права само доколкото са насочени към човек или организация (като правителството), които могат да действат и в своите действия са обвързани от правила за справедливо поведение. Те включват и искания спрямо хора, които доброволно са поели задължения, или между хора, свързани от специални обстоятелства, като например отношенията между родители и деца. При определени обстоятелства правилата за справедливо поведение предоставят на някои хора права, а на други — съответстващите им задължения. Правилата сами по себе си обаче, без същест-

вуването на конкретното обстоятелство, до което се отнасят, не могат да предоставят на никого право за определено нещо. Детето има право да бъде изхранвано, обличано и подслонявано, защото кореспондиращото задължение е възложено на родителите или настойниците или може би на специален орган. Но не може да съществува такова право, абстрактно определено от правилата за справедливо поведение, без да се формулират конкретните обстоятелства, определящи на кого се възлага кореспондиращото задължение. Никой няма право да иска определено нещо, ако друг не е задължен да му го даде. Ние нямаме право да не ни изгарят къщите, нито да бъдат купувани нашите продукти и услуги, нито да ни се доставят известни стоки и услуги. Справедливостта не налага на околните общо задължение да ни правят доставки и подобно искане може да съществува само доколкото поддържаме организация за тази цел. Безсмислено е да се говори за право при състояние, което никой не е задължен или може би дори няма власт да осъществи. Също толкова безсмислено е и да се говори за право като изискване към спонтанния ред, какъвто е обществото, освен ако не се има предвид, че някой е задължен да преобразува хаоса в организация и по този начин да придобие власт да контролира нейните резултати.

Тъй като ние всички сме принудени да подкрепяме организацията на управлението, имаме по силата на определящи за тази организация принципи определени права, които общо се наричат политически права. Съществуването на задължителната организация за управление и нейните организационни правила създават правно искане да получаваме услугите, предоставяни от правителството, и дори обуславя искането за равно участие при решаването на това, какво правителството да прави. Но това не ни дава право да искаме от правителството неща, които то не осигурява и може би не може да осигури за всички. В този смисъл ние не сме членове на една организация, наречена общество, защото обществото, произвеждащо средствата за задоволяване на повече от нашите нужди, не е организация, ръководена от една съзнателна воля, и не може да действа така, като че ли е.

Дълбоко почитаните политически и граждански права, възпълтени в официални документи за човешките права, представляват по същество искане, докъдето се простира властта на правителството, тя да се упражнява справедливо. Както ще видим,

всички те представляват частни проявления и могат да се заместят от по-обширната формулировка, че не може да се прилага принуда освен при реализиране на общи правила, приложими към неопределен брой случаи. Желателно е тези права да станат наистина универсални в резултат от възприемането им от всички правителства. Но доколкото властта на различните правителства е като цяло ограничена, тези права не могат да породят задължение за правителствата да създадат определено състояние на нещата. Можем да искаме само когато правителството действа, то да действа справедливо, но не можем да извлечем от него някакви позитивни правомощия, които то трябва да има. Те оставят открит въпроса, дали организацията за принуда, която наричаме правителство, може и трябва в името на справедливостта да се използва, така че да определя конкретната материална позиция на отделните индивиди или групи.

Към негативните права, които са само допълнение към правилата, защитаващи индивидуалната сфера, и са институционализирани в устройствените актове на правителствата, и към позитивните права на гражданите да участват в управлението на организацията напоследък се прибавиха нови позитивни "социални и икономически" човешки права, които претендират за също такава или дори по-голяма важност[1]. Това са искания за определени блага, които всеки индивид се предполага, че има право да получи, без посочване, кой е задължен да предоставя благата и по какъв начин ще става това[2]. Подобни позитивни права обаче изискват и решението някой (човек или организация) да има задължението да доставя това, с което останалите разполагат. Разбира се, безсмислено е те да се описват като искания спрямо "обществото", защото "обществото" не може да мисли, действа, оценява или да "третира" някого по определен начин. За да се удовлетворят подобни искания, спонтанният ред, наречен от нас общество, трябва да се замени от целенасочено ръководена организация: космосът на пазара ще се замени от таксис, чиито членове са задължени да правят онова, което им се нарежда. Те няма да могат да използват познанията си за собствените си цели, а ще трябва да осъществяват плана, съставен от управляващите за задоволяване на всекидневните нужди. Оттук следва, че старите граждански права и новите икономически права не могат да се постигнат едновременно, защото всъщност са несъвместими; новите права не може да се реализират чрез правото, без същевременно да се разруши либералният ред, на който се основават старите граждански права.

Новата тенденция получи основния си тласък от прокламацията на президента Франклин Рузвелт за неговите "Четири свободи", които включват "свобода *от* нуждата" и "свобода *от* страха" заедно със старите "свобода *на* словото" и "свобода *на* изповеданията". Но тя намери завършения си израз във *Всеобщата декларация за правата на човека*, приета от Общото събрание на Обединените нации през 1948 г. Този документ е очевидно опит да се обединят правата на западната либерална традиция с различната концепция, произтичаща от марксистката руска революция[3]. Той добавя към списъка на класическите граждански права, изброени в първите двадесет и един члена, още седем гаранции, замислени да изразят новите "социални и икономически права". В тези допълнителни разпоредби на "всеки като член на обществото" се осигурява удовлетворяването на позитивни искания за определени блага, без едновременно с това да възложи на някого задължението или тежестта да ги доставя. Документът не успява и да дефинира тези права по такъв начин, че съдът да е в състояние да определи тяхното съдържание в конкретния случай. Например какво е правното значение на разпоредбата, че всеки "има право да реализира... икономическите, социалните и културните права, неотделими от достойнството и свободното развитие на неговата личност" (чл. 22)? Срещу кого "всеки" да има претенция за "справедливи и благоприятни условия на труд" (чл. 23, ал. 1) и на "справедливо и безопасно работно място" (чл. 23, ал. 3)? Какви са последиците от изискването, че всеки ще има право "свободно да участва в културния живот на обществото и да ползва научните постижения и техните резултати" (чл. 27, ал. 1)? Дори се казва, че "всеки" ще "има право на обществен и международен ред, при който правата и свободите, изложени в настоящата декларация, се реализират напълно" (чл. 28), предпоставяйки очевидно, че не само е възможно, но е и открит начин, по който да се удовлетворят тези претенции на всички хора.

Ясно е, че всички тези "права" се основават на схващането за обществото като целенасочено създадена организация, която е работодател на всички. Те не могат да се направят всеобщи в система от правила за справедливо поведение, основана на схващането за личната отговорност, и изискват цялото общество да се превърне в единна организация, т. е. да стане тоталитарно в най-пълния смисъл на думата. Видяхме, че правилата за поведение, които се прилагат в равна степен към всички, но не подчиняват никого на заповедите на висшестоящи, не могат

да определят какво да притежават отделните хора. Те никога не приемат формата "всеки трябва да притежава това и това". В свободното общество това, което индивидът получава, винаги зависи от конкретни обстоятелства, които никой не може да предвиди и няма и власт да определи. Правилата за справедливо поведение не могат на никого да предоставят (за разлика от членовете на дадена организация) претенция за определени неща; те могат да създават само възможности за придобиване на подобни неща.

Очевидно не е минало през ум на авторите на декларацията, че никой не е нает член на организация, чиито права "на справедливо и благоприятно възнаграждение, включително и разумна продължителност на работното време и периодични платени отпуски" (чл. 24) могат да бъдат гарантирани. Концепцията за "универсални права", които осигуряват на селянина, ескимоса и хипотетично на омразния снежен човек "периодични платени отпуски", показва абсурдността на целия проблем. И най-малкото проявление на обичаен здрав разум би трябвало да подскаже на авторите на документа, че това, което прогласяват като всеобщи права, са понастоящем и в обозримо бъдеще напълно невъзможни за постигане и да се обявяват тържествено за права, означава да се играе безотговорна игра с понятието "право", която може да завърши единствено с разрушаване на уважението към него.

Целият документ е формулиран в жаргона на организационното мислене, което сме свикнали да очакваме от служители на профсъюзите или на Международната организация на труда, и отразява схващанията, които споделят бизнесслужители, държавни служители и хора от големите корпорации, но е несъвместимо с принципите, на които се основава редът във Великото общество. Ако документът беше просто творение на международна група социални философи (какъвто е неговият произход), той щеше да представлява обезпокоително напомняне за степента, в която организационното мислене е обсебило съзнанието на тези социални философи и доколко са се отчуждили изцяло от основните идеали на свободното общество. Но приемането му от страна на общност от отговорни държавници, загрижени за създаването на мирен международен ред, дава основание за много по-значителни изводи.

Организационното мислене, до голяма степен в резултат от господството на рационалния конструктивизъм на Платон и неговите приятели, дълго е било главният недостатък на соци-

алните философи; може би не трябва да сме изненадани, че академичните философи в своето удобно съществуване като членове на организации са загубили представа за силите, които поддържат Великото общество, и въобразявайки си, че са монарси-философи от платонов тип, предлагат реорганизация на обществото в тоталитарен план. Ако е вярно, както се твърди, че социалните и икономическите права във Всеобщата декларация на правата на човека днес "се възприемат от голямото мнозинство американски и британски моралисти"[4], това показва достойна за съжаление липса на критична проницателност от страна на тези мислители.

Въпреки това зрелището на Общото събрание на Обединените нации, което тържествено обявява, че *всеки* човек (!), "запазвайки винаги в ума си тази Декларация" (!), трябва да полага усилия да осигури всеобщото зачитане на тези човешки права, щеше да бъде само комично, ако илюзиите, които тази прокламация създава, не бяха толкова дълбоко трагични. Повече от само трагично е да се види, че най-всеобхватната организация, която човек е създал досега, като подкопава уважението, което трябва да създава, подкрепя наивното предубеждение, че можем да създадем всяко желано от нас състояние на нещата чрез простото заявяване, че отдавайки се на самозаблудата, че можем да се облагодетелстваме от спонтанния ред, същевременно да го моделираме по наша воля[5].

Тези илюзии пропускат фундаменталния факт, че наличието на благата, които желаем да получат колкото се може повече хора, зависи от използването по най-добрия начин от същите тези хора на познанията им в тяхната производствена дейност. Да се установят права, подлежащи на изпълнение спрямо благата, не е равнозначно на това да ги създадеш. Ако желаем всеки да бъде добре, ще се доближим до целта си не като нареждаме чрез правото какво да се постигне или давайки на всеки признание за това, което смятаме, че му се пада, а като създаваме стимули всички да правят максималното, за да се облагодетелстват останалите. Да говорим за права там, където става дума за аспирации, които може да задоволи само една система, основана на доброволността, не само създава погрешна представа за предпоставките на благосъстоянието, което желаем на всеки, но също и обърква понятието "право", а е твърде важно то да запази значението си, ако ще поддържаме свободно общество.

ДЕСЕТА ГЛАВА

ПАЗАРЕН РЕД ИЛИ КАТАЛАКСИЯ

Преценката на хората за това, кое е справедливо, подлежи на промяна... една от силите, която предизвиква промяната, е, че човечеството от време на време открива, че това, което се е считало за правилно и справедливо по даден въпрос, е станало или винаги е било нецелесъобразно.

Едуин Канан*

Същността на пазарния ред

Във втора глава, том I, вече обсъдихме общата характеристика на всеки спонтанен ред. Сега е необходимо да обсъдим по-пълно специфичните черти на пазарния ред и естеството на благата, които му дължим. Този ред служи на нашите цели не така просто, както останалите, чрез насочване на нашите действия и създаване на определено съответствие между очакванията на различните хора, но и по особен начин, който трябва да изясним, а именно като увеличава перспективите или шансовете на всеки за по-голям дял от различни стоки, продукти и услуги, отколкото може да се осигури по друг начин. Ще видим и че този начин на координиране на идивидуалното поведение осигурява висока степен на задоволяване на очакванията и ефикасно оползотворяване на познанията и уменията на различните членове на обществото само с цената на постоянното незадоволяване на някои очаквания.

За вярното разбиране на характера на този ред е важно да се освободим от заблуждаващите асоциации, произтичащи от обичайното му описание като "икономика". Икономиката в строгия смисъл на употребата ѝ за домакинство, ферма или предприятие се състои от комплекс от действия, чрез които определени средства се насочват в съответствие с единен план между конкуриращи се цели съобразно тяхното относително значение. Пазарният ред не обслужва никаква единна йерархия от цели.

Това, което обикновено се нарича обществена или национална икономика, е в този смисъл не единна икономика, а съвкупност от множество взаимносвързани икономики[1]. Нейният ред притежава, както ще видим, някои общи черти на същинската икономика, но не и най-важната: дейността не се управлява от единна система или йерархия от цели. Убеждението, че икономическата активност на отделните членове на обществото трябва да бъде част от една икономика в точния смисъл на това понятие и че това, което се разбира като икономика на страна или общество, следва да се ръководи и оценява по същите критерии, както и същинската икономика, е главният източник на грешки в тази област. Когато говорим за икономика на страна или на света, използваме термин, който предполага, че тези системи трябва да се развиват въз основа на социалистически принципи и да се ръководят в съответствие с единен план, така че да служат на единна система от цели.

Докато икономиката в същинския смисъл е организация в техническото значение, на което определихме този термин, тя е целенасочено подреждане на употребата на средства, известни на един-единствен орган, хаосът на пазара не може да се управлява от единна система от цели — той обслужва множество отделни и несъизмерими цели на всичките свои членове.

Объркването, създадено от двусмислеността на думата икономика, е толкова сериозно, че за настоящите ни цели изглежда необходимо да ограничим неговата употреба до първоначалното му значение, изразяващо съвкупност от целенасочено координирани действия, обслужващи единна система от цели, и да възприемем друг термин за означаване на множеството свързани икономики, което съставлява пазарният ред. Тъй като терминът "каталактика" дълго се използвал за науката, която се занимава с пазарния ред[2], и наскоро се възроди[3], изглежда удачно да възприемем съответен термин за самия пазарен ред. Терминът "каталактика" произхожда от гръцкия глагол *катаλатейн* (или *каталасейн*), което означава не само "да разменя", но и "да допусна в общността" и "да се превърне от враг в приятел"[4]. От него е възникнало прилагателното "каталактичен", за да замести "икономически" при описанието на феномена, с който науката каталактика се занимава. Древните гърци не са познавали нито термина, нито са имали съответно съществително; ако те бяха създали такова, то вероятно щеше да бъде *каталаксия*. От него можем да образуваме английския тер-

мин *catallaxy*, за да опишем реда, създаден чрез взаимното приспособяване на множество индивидуални икономики на пазара. Следователно "каталаксия" е особеният вид спонтанен ред, създаден чрез пазара от хората, действащи в рамките на правилата на законите за собствеността, деликтите и договорите.

Свободното общество е плуралистично общество, без обща йерархия на конкретни цели

Често Великото общество и неговият пазарен ред са упреквани, че им липсва общоприета йерархия от цели. Това обаче е всъщност голямото предимство, което прави възможни индивидуалната свобода и нейните ценности. Великото общество възниква от откритието, че хората могат да живеят заедно в мир и взаимно облагодетелстване, без да е необходимо да се съгласят относно конкретните цели, които те поотделно преследват. Откритието, че е възможно заместване на задължителните конкретни цели от абстрактни правила за поведение, направи възможно мирният ред да се разпростре отвъд малките групи, преследващи еднакви цели, защото позволяват на всеки индивид да печели от уменията и познанията на другите, които не е нужно да познаваме и чиито цели могат да са съвършено различни от неговите собствени[5].

Решителната стъпка, направила възможно подобно сътрудничество при отсъствието на конкретни общи цели, е възприемането на замяната или размяната. Това е простото откритие, че отделните хора може да използват за различни цели едно и също нещо и че често всеки от двама индивиди може да се облагодетелства, ако получи това, което другият притежава, давайки му в замяна това, от което той се нуждае. Всичко, което е необходимо, за да се постигне това, е признаването на правила, които да определят това, което принадлежи на всеки, и как собствеността преминава по взаимно съгласие[6]. Няма нужда страните да се споразумяват относно целите, на които сделката служи. Характерно е наистина за подобни актове на замяна, че те служат на отделни и независими цели за всяка от страните по сделката и по този начин ги подпомагат като средства на различни цели. Всъщност страните се облагодетелстват толкова повече от сделката, колкото по-различни са техните нужди. Докато при организацията различните членове се подпомагат до степен, в която те са накарани да служат на еднакви цели, при ка-

талаксията те са стимулирани да съдействат на потребностите на останалите, без дори да ги познават.

Във Великото общество всъщност ние съдействаме не само за задоволяване на потребности, които не знаем, но понякога и за постигането на цели, които не бихме одобрили, ако ги знаехме. Не може да се предотврати това, защото не знаем как ще се използват стоките или услугите, които доставяме на другите. Източникът на силата на Великото общество е именно в това, че подпомагаме реализацията на целите на другите хора, без да ги споделяме или дори познаваме, а само за да постигнем своите собствени цели. Доколкото сътрудничеството предполага общи цели, хората с различни цели са противници, които трябва да воюват, за да се ползват от същите средства; само въвеждането на размяната прави възможно отделните индивиди да са полезни един на друг, без да се споразумяват относно крайните цели.

Когато за първи път ясно се установи, че ефектът на размяната облагодетелства взаимно хората[7], твърде много внимание се отдели на обусловеното от това разделение на труда и на обстоятелството, че собствените "егоистични" цели карат хората да си доставят услуги един на друг. Това обаче е твърде тесногръд подход по въпроса. Разделението на труда широко се използва и в организациите, а предимствата на спонтанния ред не се основават на хора егоистични в обикновения смисъл на думата. Същественото при каталаксията е, че тя съгласува различни знания и различни цели, които, независимо дали индивидът е егоистичен или не, значително се различават помежду си. Именно защото при каталаксията хората, като преследват собствените си интереси, били те изцяло егоистични или високо алтруистични, подпомагат целите и на други хора, без да ги познават, той е всеобхватен ред, по-висш от всякаква организация: във Великото общество отделните членове се облагодетелстват от взаимните си усилия не въпреки, а често именно поради това, че техните цели са различни[8].

Много хора считат за смущаващо, че Великото общество няма общи конкретни цели, или както казваме, то е обвързано от средствата, а не от целите. Истина е, че главната обща цел на всички членове е изцяло инструментална — да осигури формирането на абстрактен ред, който няма специфични цели, но увеличава шансовете на всички да постигнат съответните си цели. Преобладаващата морална традиция, по-голяма част от

която все още взаимства от обвързаното от цели племенно общество, кара хората често да считат това обстоятелство за нравствен недостатък на Великото общество, който трябва да се поправи. Именно ограничаването на принудата до съблюдаването на негативните правила за справедливо поведение прави възможно интеграцията в мирен ред на личности и групи, които преследват различни цели; отсъствието на предписани общи цели прави обществото от свободни хора всичко, което то означава за нас.

Макар че схващането за общата система от ценности като добро нещо, което трябва, ако е необходимо, да се осъществи принудително, е дълбоко залегнало в историята на човечеството, неговата интелектуална защита днес се основава главно на погрешната представа, че такава обща система от ценности е необходима за интегриране на индивидуалното поведение в ред и като предпоставка за мира. Тази грешка е най-голямото препятствие пред постигането на самите цели. Великото общество няма нищо общо и всъщност е несъвместимо със "солидарността" в смисъл на обединение в преследването на известни общи цели[9]. Когато понякога чувстваме, че е добре да имаме общи цели с останалите, и се наслаждаваме на въодушевление, като действаме като членове на група, насочена към общи цели, това е инстинкт, който сме наследили от племенното общество и който е често полезен, щом като трябва да действаме в малка група съгласувано за посрещане на непредвидени обстоятелства. Подозрително е, че понякога дори избухването на война се възприема като задоволяване на стремежа към такава обща цел; това най-добре се проявява в модерни времена в двете най-големи заплахи за цивилизацията: национализма и социализма[10].

По-голямата част от знанията, на които се основаваме при преследване на нашите цели, е непреднамерен страничен продукт на други изследващи света в различни насоки от тези, които ние самите следваме, поради различните си цели; той никога няма да ни бъде на разположение, ако се преследват само желаните цели. Да се направи одобрението и съзнателната подкрепа за конкретните цели, които и околните преследват, условие за членство в обществото, би премахнало основната предпоставка за напредъка му. Където съгласието относно конкретни цели е необходимо условие за ред и мир, а несъгласието — опасност за реда в обществото, където одобрението и неодобрението за-

висят от конкретните цели, на които служат действията, силите за интелектуален прогрес ще бъдат много ограничени. Въпреки че съществуването на съгласие относно целите може в много отношения да облекчи ритъма на живот, възможността за несъгласие или най-малкото липсата на принуда за постигане на съгласие относно целите е основата на този вид цивилизация, който се развива откакто гърците са започнали да развиват независимото мислене на индивида като най-ефективния метод за усъвършенстване на човешкия разум[11].

Въпреки че няма единна икономика, Великото общество е обединено най-вече от онова, което опростено се нарича икономически отношения

Погрешното схващане, че пазарният ред е икономика в точния смисъл на думата, се среща обикновено заедно с отрицанието, че Великото общество е единство от това, което неточно се нарича икономически отношения. Двата възгледа често се поддържат от същите хора, защото е сигурно, че целенасочено създадените организации, наречени икономики, се основават на съгласие относно общите цели, които на свой ред са главно неикономически, докато голямото предимство на спонтанния ред на пазара е, че той е просто обвързан от средствата, което прави ненужно постигането на споразумение относно целите и дава възможност за съчетаването на разнообразни цели. Онова, което общо се нарича икономически отношения, са отношения, определени от факта на използването на всички средства, задействани от преследването на това множество от различни цели. В този широк смисъл на термина "икономически" взаимната зависимост или вътрешната съгласуваност на частите на Великото общество са чисто икономически[12].

Твърдението, че в този широк смисъл единствените връзки, поддържащи целостта на Великото общество, са чисто "икономически" (по-точно "каталактични"), предизвиква голяма емоционална съпротива. Този факт трудно може да бъде опроверган, както и обстоятелството, че в общество с мащабите и сложността на модерна държава или на света едва ли може да бъде по друг начин. Повечето хора с неохота приемат, че презряната "парична обвързаност" поддържа целостта на Великото общество и че великата идея за единството на човечеството в крайна сметка почива на отношения, основани на стремежа за по-добро задоволяване на материалните потребности.

Вярно е, разбира се, че в цялостните рамки на Великото общество съществуват множество съвкупности от други взаимоотношения, които не са икономически. Това не променя обстоятелството, че пазарният ред прави възможно съгласуването на многообразните цели — чрез процес, действащ в полза на всички. Взаимната зависимост на всички хора, за която говори сега всеки и която ще направи цялото човечество един свят, не само е следствие от пазарния ред, но не може да се предизвика по друг начин. Въздействието, предавано чрез съвкупността от пазарни отношения, свързва днес живота на всеки европеец или американец с това, което се случва в Австралия, Япония или Заир. Това е ясно, ако си помислим колко малко например значение щяха да имат всички технологични възможности за транспорт и комуникации, ако условията на производство са еднакви във всички части на света.

Ползата от познанията, които другите притежават, включително всички предимства на науката, достига до нас по канали, осигурени и направлявани от пазарния механизъм. Дори степента, в която можем да участваме в естетическите или моралните стремления на хората в другите части на света, дължим на икономическите връзки. Вярно е, че като цяло зависимостта на всеки човек от поведението на множество други не е физическо, а, както казваме, икономическо обстоятелство. Неразбиране, причинено от използваните заблуждаващи термини, е когато икономистите понякога са обвинявани в "паникономизъм", тенденция да се гледа на всичко от икономически ъгъл или по-лошо, да се осигури доминиране на "икономическите цели" над всички останали[13]. Истината е, че каталактиката е наука, която описва само всеобщия ред, обхващащ почти цялото човечество, поради което икономистът е в правото си да настоява, че способността да се съдейства на този ред е критерий за оценка на отделните институции.

Погрешно е обаче да се счита това за усилие да се направят "икономическите" цели доминиращи над останалите. В крайна сметка няма икономически цели. Икономическите усилия на хората, както и услугите, които им дава пазарният ред, се състоят в предоставяне на средства за задоволяване на конкуриращите се крайни цели, които винаги са неикономически. Задачата на всяка икономическа дейност е да съчетае конкурентните цели, като определи за кои от тях да се използват ограничените средства. Пазарният ред съчетава изискванията, поставени от

различните неикономически цели чрез единствения познат процес, който облагодетелства всички, без обаче да осигурява по-важните да изпреварват по-малко важните поради простата причина, че не съществува единна система от цели. Той създава само такова състояние, при което всяка потребност се задоволява чрез предоставянето на средства, ненадхвърлящи необходимото за това. Пазарът е единственият известен метод за постигане на това, без съгласие за относителната важност на отделните крайни цели и само на принципа на реципрочността, чрез който възможностите на отделните хора стават по-големи, отколкото иначе са били.

Целта на политиката в обществото на свободни хора не може да бъде максимумът от предварително известни резултати, а само абстрактният ред

Погрешното схващане за каталаксията като икономика в строгия смисъл на думата често води до опити да се оценяват благата, които извличаме, чрез степента на удовлетворяване на дадена система от цели. Но ако значението на търсенето се преценява според предложената цена, този подход, както сме споменавали безброй пъти, прилаган от критиците на пазарния ред по-често от защитниците му, ни въвлича в порочен кръг: защото относителната сила на търсенето на различни стоки и услуги, за които пазарът ще установи производството, на свой ред е обусловено от разпределението на доходите, което пък зависи от пазарния механизъм. Много автори правят от това извода, че ако системата на относителното търсене не може да се възприеме като обща система от ценности, друга такава система трябва да се възприеме, за да преценяваме ефективността на пазарния ред.

Убеждението, че не може да съществува рационална политика без обща система от конкретни цели, означава обаче схващане за каталактиката като истинска икономика и поради това е погрешно. Политиката не се нуждае от стремеж към постигане на отделни резултати, а може да бъде насочена към постигане на цялостен ред от такова естество, което да осигурява на членовете най-добра възможност за постигане на своите различни и до голяма степен неизвестни цели. Целта на политиката в подобно общество е да увеличава в равна степен шансовете за множество неизвестни членове на обществото за преслед-

ване с успех на неизвестни цели и да ограничава използването на принуда (извън случаите на събиране на данъци) до прилагането на правила, които, всеобщо прилагани, ще увеличат шансовете на всеки.

Политика, използваща спонтанно действащите сили, следователно не може да е насочена към известен набор от конкретни резултати, а трябва да цели увеличаването за всеки произволно избран човек на такава перспектива, че общият ефект от всички промени да увеличи неговите шансове за постигане на целите му. Видяхме[14], че общото благо в този смисъл не е конкретно състояние на нещата, а абстрактен ред, който в свободното общество оставя неопределена степента, до която се задоволяват различните конкретни нужди. Целта е да се създаде ред, който увеличава шансовете на всеки, доколкото е възможно — не във всеки момент, а само "като цяло" и дългосрочно.

Тъй като резултатите от всяка икономическа политика трябва да зависят от ползата, получена чрез действието на пазара от неизвестни хора, ръководени от собствените си познания и цели, предназначението на подобна политика трябва да бъде създаването на един многоцелеви инструмент, който не е максимално приспособен към конкретните обстоятелства, но трябва да е най-подходящ за голямото многообразие от обстоятелства, което може да възникне. Ако знаехме тези обстоятелства предварително, вероятно бихме се подготвили по-добре за тях, но тъй като не ги знаем, трябва да се задоволим с по-малко специализирани инструменти, които ще ни позволят да се справим дори с най-неочакваните събития.

Играта на каталаксия

Най-добрият начин да разберем как действието на пазарната система води не само до създаване на ред, но и до голямо увеличаване на онова, което хората получават в замяна на своите усилия, е да мислим за нея, както предложихме в последната глава, като игра, която можем да наречем сега игра на каталаксия. Тя е игра на създаване на богатство (а не това, което в теорията се нарича нулева игра), тоест води до поток от стоки и до възможност за всички участници да задоволяват своите нужди, но запазва характера на игра, както терминът е дефиниран от *Oxford English Dictionary*: "състезание, провеждано според правила, с определяне на победителя според по-добри умения, сила или

по-голям късмет". Основното, което трябва да се изясни, е, че изходът от тази игра за всеки зависи поради самото ѝ естество от комбинация от умения и шанс.

Главната причина за създаващия богатства характер на играта е, че полученото срещу усилията на всеки участник служи като индикация, която му позволява да съдейства за задоволяване на потребности, които не познава, чрез използване предимствата на условия, за които научава косвено чрез отражението им в цените на използваните фактори на производството. Това е създаваща благосъстояние игра, защото доставя на всеки играч информация, която му позволява да задоволява потребности, които не знае, чрез средства, за които иначе не би имал и представа, като по този начин се задоволява по-голям диапазон от възможности, отколкото иначе би било възможно. Фабрикантът произвежда обувки не защото знае, че Джонс се нуждае от тях. Той ги произвежда, тъй като знае, че множество търговци ще закупят определен брой на различни цени, защото те (или по-скоро търговците на дребно, на които те служат) знаят, че хиляди джонсовци, които производителят не познава, искат да ги купят. По подобен начин производителят насочва ресурси за допълнително производство от страна на останалите чрез замяната, да речем, на алуминий с магнезий при производството на своята продукция не защото познава всички промени в търсенето и предлагането, които са направили алуминия по-евтин, а магнезия — по-скъп, а защото е разбрал простия факт, че цената, на която алуминият му се предлага, е спаднала относително в сравнение с цената на магнезия. Наистина вероятно най-важният пример за ценова система, съобразяваща противоречията в желанията, които иначе биха били пропуснати, е пресмятането на разходите — най-важният аспект от гледна точка на интересите на обществото, тоест този, който в най-висока степен може да облагодетелства много хора и в който частните предприятия успяват, докато държавните, както е известно, се провалят.

Така при пазарния ред всеки е подтикван от очевидната за него печалба да служи на иначе неизвестни за него потребности и за да постигне това, се възползва от иначе неизвестни му обстоятелства, което го поставя в положение да удовлетворява нужди с възможно най-малки разходи. А когато само някои знаят за важни нови факти, именно омразните спекуланти ще се погрижат съответната информация да се разпространи бързо чрез

адекватна промяна на цените. Разбира се, важната последица от това е, че всички промени се взимат под внимание веднага, щом станат известни на някого, свързан с бизнеса, а не че приспособяването към новите факти е завършено.

Трябва специално да се отбележи, че текущите цени служат в този процес като индикатори за това, което трябва да се направи при настоящите обстоятелства, и няма необходима връзка с това, което е направено преди, за да се достави дадената стока на пазара. По причина, че цените, които насочват отделните усилия, отразяват събития, които производителят не знае, полученото срещу неговите усилия често ще бъде различно от очакваното и трябва да е така, за да се насочва в надлежна посока производството. Възнаграждението, което пазарът определя, е функционално свързано не с това, което хората *са* направили, а с това, което *е трябвало* да направят. Това са подбуди, които като правило водят хората до успеха, но създават жизнеспособен ред само когато често не удовлетворяват създадените от самите тях очаквания, щом съответните обстоятелства внезапно се променят. Една от главните задачи на конкуренцията е да покаже чии планове са се оказали погрешни. Обстоятелството, че цялостното оползотворяване на ограничената информация, която цените носят, обикновено се възнаграждава и че е толкова важно да им се обръща най-голямо внимание, колкото и че в случай на непредвидени промени очакванията не се удовлетворяват. Ролята на шанса е неотделима част от функционирането на пазар, както и ролята на уменията.

Няма нужда морално да се обосноваватспецифични разпределения (на доход или богатства), които не са създадени целенасочено, а са изход от игра, която се играе, защото увеличава шансовете на всички. При подобна игра никой не третира хората различно и изцяло в съответствие с еднаквото отношение на всички хора е възможността изходът от играта да бъде различен за отделните участници. До голяма степен хазартни ще са и резултатите от усилията на всеки човек, ако те са насочвани от планиращ орган, само че не неговото познание, а познанията на този орган ще обусловят успеха или провала на усилията му.

Съвкупността от информация, отразена или скрита в цените, е изцяло продукт на конкуренцията или най-малкото на отвореността на пазара за всеки, който има съответна информация за някои източници на търсене или предлагане на въпросната стока. Конкуренцията действа като начин на осведо-

мяване не само давайки на всеки, който е в състояние да се възползва от определени обстоятелства, възможността да прави това доходоносно, но довеждайки до знанието и на останалите, че съществува такава възможност. Чрез пренасянето на закодирана информация конкурентният характер на пазарната игра осигурява оползотворяването на широко разпръснатото знание.

Може би дори по-важна от информацията за потребностите, които могат да бъдат задоволени, и за кои потребности се предлагат атрактивни цени е информацията за възможността това да се направи с по-малко разноски, отколкото обичайно е необходимо за оползотворяване на ресурсите. Не само обстоятелството, че цените ще разпространят знанието, че някои технически възможности позволяват да са произвежда по-ефективно дадена стока, а преди всичко указанието кой от наличните технически методи е най-икономичният при дадени обстоятелства и промените в относителния разход на различните материали и други фактори, които изменят относителните предимства на отделните методи, е от решаващо значение. Почти всеки продукт може да бъде произведен чрез множество количествени комбинации на различните фактори на производство и относителните цени на тези фактори показват кой от тях е найлеснният, т. е. изисква най-малък разход на други стоки, които се произвеждат от тях[15].

Затова стремейки се да произвеждат продукцията си максимално евтино, производителите ще направят брутния продукт при каталаксията възможно най-голям. Цените, по които купуват отделните фактори на производство на пазара, ще покажат на всеки какви количества от всеки два от тях струват еднакво, защото донасят другаде същата пределна възвръщаемост; чрез това той ще бъде накаран да нагоди относителната стойност на всяка двойка фактори така, че еднакви количества от тях да дадат еднакви пределни приноси за неговото производство ("пределни заместители" един на друг), които ще му струват еднаква сума пари. Ако това се прави навсякъде и пределната степен на заместимост между всеки два фактора остава еднаква при всяко тяхно използване, пазарът е достигнал предела на каталактичните възможности, при който се произвежда възможно най-голямото количество от определено количество от стоки.

За случая само на две стоки пределът на каталактичните възможности може да се илюстрира с проста диаграма, известна в икономическата теория като крива на преобразуването: ако

количествата на две стоки се измерват посредством две координатни линии под прав ъгъл, всяка права линия от началото представлява местоположението на всички възможни общи количества на двата продукта в дадена количествена пропорция, например $a+2b$, $2a+4b$, $3a+6b$, и т. н., и съществува за всяко определено предлагане на факторите абсолютен максимум, който може да се постигне, ако тези два фактора се разпределят икономично между двете използвания. Изпъкналата крива, свързваща точките, обозначаващи максимума на различните комбинации на двете стоки, е "кривата на преобразуването", изразяваща предела на каталактичните възможности на тези две стоки при съществуващото положение. Важното относно диапазона на потенциалния максимум е, че това не е просто технически факт, а се определя от моментния недостиг или изобилие на различните фактори, и пределът на каталактичните възможности ще се достигне само ако пределните степени на заместимост между различните фактори станат еднакви при всички техни използвания, което, разбира се, при каталаксия, произвеждаща много стоки, може да се постигне само от производителите, приспособяващи относителните количества на различните фактори, които те използват съобразно своите уеднаквени пазарни цени.

Пределът на каталактичните възможности, който за система, произвеждаща n стоки, ще се изрази чрез n-измерна повърхност, показва диапазона, който понастоящем се описва като оптимума на Парето, т. е. всички такива комбинации от различни стоки, които се произвеждат и за които е невъзможно да се промени производството така, че отделни консуматори да получат повече, без други да получат по-малко, което е винаги възможно, ако продуктът се отнася до друго място в рамките на хоризонта.

Щом няма възприета поредност в степенуването на различните потребности, няма начин да се определи коя от различните комбинации от стоки, съответстващи на този предел, е най-широка. Все пак всяка от тези комбинации е "максимална" в специфичния точен смисъл, който е единственият, за който можем да говорим в общество, което няма предустановена йерархия от цели: то съответства на най-значителен брой от определена комбинация от стоки, които могат да се произведат чрез познатите техники (смисълът, при който се произвежда максимално количество само от една стока, а не се произвежда нищо

друго, е само един от максимумите, включени в предела на възможностите). Създадената в действителност комбинация се определя от относителната интензивност на търсенето на различните стоки, което на свой ред зависи от разпределението на доходите, т. е. от цените, заплащани за приноса на отделните фактори на производство, и те отново ще служат, за да осигурят достигането на предела на каталактичните възможности.

Резултатът от това е следователно, че докато делът на всеки фактор на производството в цялостната продукция се определя от инструменталните потребности на единствения известен процес, чрез който може да се осигури устойчиво доближаване до този предел, материалният еквивалент на всеки даден индивидуален дял ще бъде максимално голям. С други думи, докато делът на всеки участник в играта каталаксия ще се определя отчасти от умение и отчасти от шанс, съдържанието на дела, паднал му се в резултат на тази смесена игра от шанс и умение, ще бъде наистина максимален.

Разбира се, неразумно е да искаме повече от функционирането на система, в която различните участници не обслужват единна йерархия от цели, а си сътрудничат един на друг само защото те могат по този начин взаимно да си помогнат в съответното преследване на техните индивидуални цели. Повече нищо не е възможно при ред, при който участниците са свободни, в смисъл че им е позволено да използват знанията си за свои собствени цели. Докато играта се играе само доколкото се използва това познание и се взимат под внимание тези цели, би било нечестно и несправедливо да се отклони част от потока стоки и да се насочи към група играчи, за които някакъв орган мисли, че заслужават това. От друга страна, при централизирано ръководена система би било невъзможно да се възнаграждават хората в съответствие със стойността на техния доброволен принос за останалите, защото без действащ пазар членовете на обществото нито могат да знаят, нито ще им е позволено да решават къде да прилагат своите усилия. Отговорността за използване на дарбите и оползотворяване на резултатите ще се носи изцяло от управляващия орган.

На хората може да се позволи да действат съобразно познанията си и за постигане на целите само ако възнаграждението, което ще получат, зависи отчасти от обстоятелства, които нито могат да контролират, нито да предвидят. И ако на тях може да им се позволи да се ръководят в поведение-

то си от собствените си нравствени разбирания, не може да се иска по морални съображения и съвкупното въздействие на съответните им действия върху различните хора да отговаря на даден идеал за справедливост в разпределението. В този смисъл свободата е неотделима от възнагражденията, които често нямат връзка със заслугите и поради това се възприемат като несправедливи.

При преценяване на приспособяването към променените обстоятелства е без значение съпоставянето на новото с предходното положение

Докато при двустранната размяна съответните облаги и за двете страни са лесни за установяване, на пръв поглед положението изглежда различно в условията на многостранната или многопосочната размяна, която е характерна за съвременното общество. Тук човек обикновено предоставя услуги на една група от хора, а получава услуги от друга група. И тъй като всяко решение ще бъде обикновено въпрос от кого да се купи и на кого да се продаде, макар че и в този случай двете страни по новата сделка ще спечелят, трябва да съобразим също и въздействието върху този, с когото участниците в новата сделка са решили да се договорят отново, защото новите им партньори са им предложили по-изгодни условия. Въздействието на подобни решения върху трети лица ще се почувства особено силно, когато те се осланят на възможността да договорят с хората, с които са правили това в миналото, а сега откриват очакванията си неудовлетворени и доходите си намалели. Не трябва ли в такъв случай да счетем загубата на тези, за които се е променило търсенето или предлагането, като недостатък срещу печалбата на онези, които са се възползвали от новите възможности?

Както видяхме в предшестващата глава, подобно незаслужено влошаване на материалното положение на цели групи е източникът на основното обвинение срещу пазарния ред. Обаче подобно влошаване на относителното и дори абсолютното положение на някого е нужна и постоянна проявяваща се последица, доколкото при отделни сделки страните съобразяват само своите облаги, а не и въздействието на своите решения върху останалите. Означава ли това, че се пропуска нещо, което трябва да се има предвид при формирането на желания ред?

Условията, съществували по-рано, обаче са изцяло ирале-

вантни на това, което е адекватно, след като се променят външните обстоятелства. Миналото положение на тези, които сега са принудени да отстъпят от него, се е определяло изцяло от действието на същия процес, който облагодетелства други. Действието на пазара взима предвид само условията, съществуващи в момента (или очаквани да доминират в бъдеще); то приспособява относителните стойности към тях без оглед на миналото. Тези, чиито услуги са били по-ценни в минало, са били съответно възнаградени тогава. Новото положение не е усъвършенстване на старото в смисъл да представлява по-добро приспособяване към същите обстоятелства; то се явява същият тип приспособяване към нови обстоятелства, както предишното положение е било с оглед на съществувалите тогава обстоятелства.

В контекста на ред, предимството на който е, че постоянно приспособява използването на ресурси към условия, непредвидени и неизвестни на повечето хора, миналото си остава завинаги минало[16] — условията в миналото не ни казват нищо за това, което следва сега. Въпреки че миналите цени служат като главна основа при определяне на очакванията за бъдещите цени, те остават такива само когато значителна част от условията не са се променили, а не и където са настъпили значителни изменения.

Всяко откриване на по-благоприятни възможности за удовлетворяване на своите нужди от някого следователно ще бъде недостатък за тези, на чиито услуги иначе са разчитали. Но в това отношение последиците от новите и по-благоприятните възможности за размяна, които се откриват пред отделните индивиди, са благоприятни за обществото като цяло, подобно на откриването на нови и до този момент неизвестни суровини. Страните по новата разменна сделка сега ще са в състояние да задоволяват нуждите си чрез по-малък разход на собствени ресурси и спестеното може да се използва за предоставяне на допълнителни услуги на останалите. Разбира се, тези, които са лишени от предишните си клиенти, ще претърпят загуба, която е в техен интерес да предотвратят. Но подобно на останалите те ще се облагодетелстват непрекъснато от въздействието на хиляди сходни изменения, които освобождават средства за по-доброто снабдяване на пазара. И макар краткосрочно неблагоприятните последици от тях да надвишават сбора от непреките благоприятни резултати, в дългосрочен план сумата от те-

зи частни резултати, макар че те винаги ще вредят на някого, вероятно ще увеличат шансовете на всички. Тази последица обаче ще настъпи само ако непосредствените и като цяло по-предвидими резултати се пренебрегват като правило и политиката се ръководи от вероятността, че в дългосрочен план всички ще се облагодетелстват от оползотворяването на всяка подобна възможност.

Известната и съсредоточена вреда за тези, които губят част от произтичащите от потреблението доходи, трябва, с други думи, да се пренебрегне в името на разпръснатото (и от гледна точка на политиката обикновено неизвестно и поради това нецеленасочено) облагодетелстване на повече хора. Ще видим, че всеобщата тенденция в политиката е да отделя преобладаващо внимание на няколко силни и поради това очевидни последици пред многобройните малки и поради това пренебрежими други и да дава специални привилегии на групите, заплашени да загубят достигнатото си положение. Но когато открием, че повечето от благата, които дължим на пазара, са резултат от непрекъснато приспособяване, което не ни е известно, и поради това само някои, а не всички последици от нашите целенасочени усилия могат да бъдат предвидени, ще стане ясно, че можем да постигнем най-добри резултати, ако спазваме правило, което, постоянно прилагано, вероятно ще увеличи шансовете на всички. Въпреки че делът на всеки е непредвидим, защото зависи отчасти от способностите и умението да се изучават фактите, отчасти от случайността, това е предпоставка, която прави в интерес на всеки да има поведение, което да направи максимално възможен общият продукт, от който всеки ще има непредсказуем дял. За разпределението не може да се твърди, че е справедливо и е резултат от процес, който увеличава шансовете на всички, а не облагодетелства само някои въз основа на принципи, които не са общоприложими.

Правилата за справедливо поведение защитават само материалната сфера, а не пазарните стойности

Стойността, която продуктите или услугите на всеки човек имат на пазара и следователно определят неговия дял в съвкупния продукт, винаги зависи и от решенията, които останалите хора взимат в светлината на известните им променящи се възможности. Дадена цена или дял в общата продукция могат следова-

телно да бъдат осигурени на някой човек само като се изисква определени други хора да купуват от тях на определена цена. Това очевидно е несъвместимо с принципа, че принудата трябва да се ограничи до реализацията на уеднаквени правила за справедливо поведение, еднакво приложими спрямо всички. Нецеленасочените правила за справедливо поведение не могат да определят какво трябва да прави всеки освен изпълнението на доброволно поети задължения, а само какво не трябва да прави. Те просто установяват основните начала, определящи защитената сфера на всеки, в която никой не може да навлиза.

С други думи, правилата за справедливо поведение само ни позволяват да определим кои конкретни неща принадлежат на определени хора, а не и колко струват тези неща, нито каква изгода ще донесат на онези, на които принадлежат. Правилата служат, за да дадат информация за решенията на хората, и по този начин помагат да се намали неопределеността, но те не могат да установят как личностите да използват тази информация и следователно не могат да премахнат *напълно* неопределеността. Те казват на отделния човек само на какви неща може да разчита, за да ги използва, а не и какви ще са резултатите от използването им, доколкото последните зависят от размяната на продуктите на техните усилия с останалите.

Явно подвеждащо обаче е това да се изрази, казвайки, че правилата за справедливо поведение предоставят конкретни неща на отделните хора. Те установяват условията, при които всеки човек може да придобие или загуби определени неща, но сами по себе си не могат да определят конкретните условия, в които би се оказал. Неговата сфера във всеки момент зависи от това, доколко успешно използва тези условия и конкретните възможности, които са му се открили. В известен смисъл дори е вярно, че подобна система дава на тези, които вече имат. Но това е предимство, а не недостатък, защото именно тази черта дава смисъл за всеки да насочва усилията си не само към непосредствени резултати, а и към бъдещо увеличаване на способностите си да предоставя услуги на другите. Това е възможността да придобиваме с цел подобряване способността за бъдещо придобиване, която предизвиква повтарящ се всеобщ процес, при който ние не трябва всеки момент винаги да започваме отначало, а можем да започнем с оборудване, което е резултат от минали усилия, за да постигнем колкото е възможно по-голяма възвръщаемост от средствата, с които разполагаме.

Удовлетворяването на очакванията се осъществява чрез пренебрегване на някои очаквания

Абстрактното правило за поведение (и затова ще може да осигури формирането на спонтанен ред) трябва да защити само очакванията относно контрола над определени физически дадености и услуги, но не и очакванията относно пазарната им стойност, т. е. условията, при които могат да бъдат разменени за други неща. Това е от изключителна важност, макар че често се забравя. От това следват няколко значителни извода. Първо, въпреки че е задача на правото да увеличи определеността, то може да елиминира само определени източници на несигурност и би било вредно, ако се опита да елиминира всяка несигурност: то може да защити очакванията само чрез забрана на засягането на чуждата собственост (включително и чрез претенция за бъдещи услуги от другите, когато те доброволно са ги обещали), а не чрез изискване от останалите да предприемат определени действия. Следователно то не осигурява на всеки, че стоките и услугите, които той предлага, ще имат определена цена, а само му позволява да получи цената, която може.

Причината, поради която правото може да защити само някои, а не всички очаквания, или премахва само някои, а не всички източници на несигурност, е, че правилата за справедливо поведение могат само да ограничат сферата на позволено поведение по начин, че намеренията на различните хора няма да се сблъскат, но няма и точно да определят какви действия трябва да предприемат. Чрез ограничаване на сферата на действие на личностите правото открива за всички възможността за ефективно сътрудничество с останалите, но не го гарантира. Правилата за поведение, които в еднаква степен ограничават свободата на всеки, за да му осигурят същата свобода, както и на останалите, могат само да направят възможни съглашенията за получаване на притежаваното от останалите и по този начин да канализират усилията за постигане на споразумения. Но те не могат да осигурят успеха на тези усилия или да определят условията, при които подобни споразумения ще се сключат.

Съответствието на очакванията, което прави възможно всички страни да постигнат това, към което се стремят, в действителност се постига чрез процес на обучение посредством проба и грешка, който задължително включва постоянното неудовлетворяване на отделни очаквания. Процесът на приспо-

собяване функционира, както и при всяка самоорганизирана система, чрез това, което кибернетиката ни е научила да наричаме отрицателна обратна връзка: отговор на различията между очакваните и действителните резултати от поведението, така че тези различия да бъдат намалени. Това ще създава по-голямо съответствие на очакванията на различните хора, доколкото текущите цени дават известна информация за бъдещите, т. е. доколкото в относително постоянните рамки на известните факти само някои от тях се променят и доколкото ценовият механизъм действа като средство за разпространяване на знания, които въздействат върху решенията на останалите чрез въздействието на поведението им върху цените.

Може на пръв поглед да изглежда парадоксално, че за да се постигне най-голямата възможна определеност, трябва по необходимост да остави неопределен толкова важен обект на очаквания, какъвто са условията, при които нещата се купуват и продават. Парадоксът изчезва обаче, когато си припомним, че можем да се стремим само към осигуряване на най-добра основа за преценка какво по необходимост е неустановено и за осигуряване на последователна адаптация към неизвестното преди: можем да се стремим единствено към най-добро оползотворяване на частичното познание, което непрекъснато се променя и което се предава главно чрез промени в цените, а не към най-доброто оползотворяване на дадена съвкупност от знания. В подобно положение най-много можем да постигнем не сигурност, а елиминиране на неизбежната сигурност — което не може да се постигне чрез предотвратяване на непредвидими промени посредством ограничаване на тяхното въздействие, а само чрез улесняване на приспособяването към тези промени.

Често се твърди, че е несправедливо да се позволи тежестта на подобни непредвидими промени да падне върху хора, които не могат да ги предвидят, и че ако подобни рискове са неибежни, те трябва да се разпределят равномерно между всички. Все пак е трудно дори да се знае дали конкретна промяна е била непредвидима, или не. Цялата система почива на предоставянето на стимули за всички да използват уменията си да установят определени обстоятелства, за да предусетят предстоящите промени възможно най-точно. Тази подбуда ще изчезне, ако всяко решение не носи риска от загуба или ако даден орган трябва да решава дали дадена заблуда в предвижданията е извинима, или не[17].

Абстрактните правила за справедливо поведение са в състояние да определят само шансовете, но не и конкретните резултати

Правилата за справедливо поведение, приложими еднакво към всички членове на обществото, могат да се отнесат само към някои, а не към всички условия, при които ще се осъществи тяхното поведение. Вследствие на това те могат да осигурят за всички хора само шансове, а не сигурността на точно определен изход. Дори при игра с равни шансове за всички играчи ще има спечелили и загубили. Чрез осигуряване на личността някой от елементите на положението, в което действа, нейните шансове се увеличават, но остават неопределени и много фактори, от които зависи успехът ѝ. Целта на законодателството при установяване на правила за неизвестен брой бъдещи случаи може следователно да е само увеличаване на шансовете на неопределени хора, чиито перспективи зависят главно от индивидуалните им познания и умения, както и от конкретните условия, при които може да ги постави случайността. Така че усилията на законодателя могат да бъдат насочени само към увеличаване шансовете на всички не в смисъл че ще бъде известно разпространението на различните въздействия на неговите решения върху отделните личности, а само че той може да се стреми към увеличаване на възможностите, които ще се окажат на разположение и на някои неизвестни нему хора.

Вследствие на това всеки човек ще има претенция не за еднакъв шанс като цяло, а само че ръководният принцип на принудителните мерки на правителството ще се прилага, така че в еднаква степен да облагодетелства шансовете на всички, и че тези правила ще се прилагат във всички отделни случаи независимо дали е желателно или не въздействието им върху конкретните хора. Доколкото положението на отделните членове на обществото се оставя да зависи от техните умения и от конкретните обстоятелства, пред които са изправени, никой не може да гарантира, че те ще имат еднакви шансове.

При подобна игра, в която резултатите за отделните хора зависят отчасти от шанс, отчасти от техните умения, е безсмислено да се определя изходът като справедлив или несправедлив. Положението е както при състезание за награда, при което сме се опитали да създадем условия, позволяващи ни да кажем кой се представя най-добре, но не сме в състояние да опре-

делим дали действително най-доброто представяне е доказателство за най-високи добродетели. Ние не можем да предотвратим въздействието на случайността и следователно не можем да сме сигурни, че резултатите са съответни на способностите на съперниците или на качествата им, които желаем да насърчим. Макар че желаем никой да не мами, не сме в състояние да предотвратим напълно това. Макар че използваме конкуренцията, за да определим кой се представя най-добре, резултатът показва само кой се е представил най-добре в конкретен случай, а не че победителят винаги ще бъде най-добър. Често ще открием, че "състезанието не е за бързия, борбата не е за силния, успехът не е за мъдрия, богатството — за най-прозорливия, а времето и случайността облагодетелства всички тях"[18]. Нашето непознаване на въздействието на приложението на правилата върху конкретните хора прави справедливостта възможна в спонтанния ред на свободните хора[19].

Последователно прокараната справедливост често дори изисква да действаме така, като че ли не знаем обстоятелства, които всъщност познаваме. И свободата, и справедливостта са ценности, които могат да съществуват само между хора с ограничени знания и са без стойност в общество на всезнаещи. Последователното използване на властта, която притежаваме над структурата на пазарния ред, изисква непрекъснато пренебрегване на конкретните предвидими последици на съдебното решение. Както съдията може да бъде справедлив само ако следва принципите на правото и пренебрегва всички обстоятелства, които не са визирани от абстрактните правила (но които може да са от голямо значение за моралната оценка на действието), така и справедливите правила трябва да ограничават обстоятелствата, които следва да се взимат предвид във всеки случай. Ако *tout comprendre est tout pardonner**, е точно това, което съдията не трябва да се опитва, защото никога не знае всичко. Необходимостта да се опираме на абстрактни правила при поддържането на спонтанния ред е последица от това незнание и несигурност; и прилагането на правилата за поведение ще достигне целите си само ако се придържаме последователно към тях и не ги считаме за заместител на познание, което в конкретния случай не притежаваме. Следователно не последиците от прилагането им в конкретните случаи, а само последиците от тяхното

* *"Да разбереш всичко, е да простиш всичко."*

всеобщо приложение ще доведат до увеличаване шансовете на всеки и поради това ще се възприемат като справедливи[20]. В частност всяка грижа за краткосрочните последици ще увеличи преобладаването на на видимите и предвидими последици над невидимите и отдалечени, докато правилата, предназначени да облагодетелстват всички, не трябва да позволят на последиците, които случайността е довела до знанието на съдията, да надвишат тези, които той не може да знае.

При спонтанния ред незаслужените разочарования не могат да бъдат избягнати. Те по необходимост причиняват оплаквания и чувство за несправедливо отношение, въпреки че никой не е действал несправедливо. Обикновено засегнатите съвсем добросъвестно и като въпрос на справедливост ще отправят искания за обезщетяване. Но ако принудата е ограничена до прилагането на универсални правила за справедливо поведение, съществено е правителството да не притежава властта да отстъпи пред подобни искания. Влошаване на относителното положение, от което някои се оплакват, е последица от подчиняването им на същите възможности, на които не само някои от останалите дължат подобряване на положението си, а на които и самите те дължат миналото си положение. Именно защото безброй други постоянно са изложени на нереализиране на своите разумни очаквания, благодарение на които всеки има толкова висок доход, колкото получава; и е честно той да приеме неблагоприятния ход на събитията, когато се обърне срещу него. Това е също толкова вярно и когато не отделен човек, а членове на голяма група споделят и взаимно подкрепят това чувство на недоволство и промяната в последиците започва да се счита за "социален проблем".

Специфичните нареждания ("намеси") в каталаксията създават безпорядък и не могат да бъдат справедливи

Правилата за справедливо поведение служат за съчетаване на различните цели на много хора. Нареждането служи за постигане на конкретен резултат. За разлика от правилата за справедливо поведение то не просто ограничава избора на личностите (или изисква да задоволяват очакванията, които предназначено са създали), но им нарежда да действат по определен начин, който не се изисква от останалите хора.

Терминът "намеса" (или "интервенция") се прилага правилно само към такива специфични разпореждания, които за разлика от правилата за справедливо поведение не служат само за формирането на спонтанен ред, а са насочени към конкретни резултати. Само в този смисъл представителите на класическата политическа икономия използват термина. Те не биха го употребили за установяването или усъвършенстването на тези общи правила, които се изискват за функционирането на пазарния ред и които те изрично предпоставят в своя анализ.

Дори в обикновения език "намеса" предполага действието на процес, който се развива от само себе си въз основа на определени принципи, защото неговите части се подчиняват на известни правила. Няма да говорим за намеса, когато смазваме часовников механизъм или по друг начин осигуряваме условията, необходими за функционирането на един действащ механизъм. Само ако променим положението на някоя отделна част по начин, който не е в съответствие с общите принципи на неговото функциониране, например като разменим местата на стрелките на часовника, може наистина да се каже, че сме се намесили. Следователно целта на намесата е винаги да създаде конкретен резултат, който е различен от това, което би станало, ако механизмът беше оставен да следва своите вътрешни принципи[21]. Ако правилата, отнасящи се до подобен процес, са предварително зададени, създадените от тях конкретни резултати ще са независими от моментните желания на хората.

Конкретните резултати, постигнати чрез изменение на функционирането на системата, ще бъдат винаги несъвместими с нейния цялостен ред: ако не са, те биха могли да се постигнат чрез промяна в правилата, въз основа на които системата трябва отсега нататък да действа. Намеса, ако терминът се използва точно, е следователно по дефиниция изолиран акт на принуда[22], предприет с цел постигане на конкретен резултат, без обаче да се постъпва по същия начин във всички случаи, когато някои от обстоятелствата са същите. Следователно това е винаги несправедлив акт, чрез който върху някого (обикновено в интерес на трети) се упражнява принуда при обстоятелства, при които останалите не биха били обект на принуда, и за цели, които не са негови собствени.

Това е и акт, който винаги ще наруши цялостния ред и ще попречи на взаимното съгласуване на всички отделни негови части, на което се основава спонтанният ред. Това ще стане,

като се попречи на хората, към които са насочени специфичните нареждания, да приспособят поведението си към известните им обстоятелства и като се заставят да служат на цели, на които от останалите не се изисква да служат и които ще се удовлетворят с цената на други непредвидими последици. Всеки акт на намеса създава привилегия, в смисъл че облагодетелства едни за сметка на други по начин, който не може да бъде оправдан от принципи с всеобщо приложение. В това отношение спонтанният ред изисква същото, което и използването на принудата за реализирането на правилата за справедливо поведение: принуда да се използва само където това се налага от всеобщи правила, еднакво приложими към всички.

Целта на правото е да увеличи в еднаква степен шансовете на всички

Тъй като правилата за справедливо поведение могат да засегнат само шансовете за успех на усилията на хората, целта при тяхното изменение или развитие трябва да бъде възможно най-голямо увеличаване на шансовете на всеки. Тъй като в дългосрочен план не може да се предскаже кога и къде ще стане съвпадението на обстоятелства, визирано от дадено правило, не е известно и кой, и колко на брой хора ще се облагодетелстват от подобно абстрактно правило. Подобни всеобщи правила, насочени към приложение за неопределен период от време, може да са насочени само към увеличаване *шансовете* на неизвестни хора.

Предпочитаме в този контекст да говорим за шансове, отколкото за възможности, защото вторият термин предполага числена величина, която никой не познава. Всичко, което правото може да направи, е да увеличи броя на благоприятните възможности, които биха се появили за неизвестен човек, и по този начин да създаде по-голяма вероятност за някого да се сбъднат благоприятните възможности. Но макар целта е да се увеличат перспективите за всеки, обикновено не е известно чии шансове ще се увеличат чрез даден законодателен акт и с колко.

Трябва да се отбележи, че понятието за шанс се въвежда тук по два начина. В първия случай, относителното положение на всеки човек може да се опише като съвкупност от възможности, които, ако са точно известни, могат да се представят за разпределение на възможностите. На второ място, стои въпро-

сът за възможността даден член на обществото да заеме някоя от така описаните позиции. Следващата от това концепция за шансовете на всеки член на обществото да притежава определена съвкупност от възможности е следователно с комплексен характер, на който е трудно да се даде математически израз. Това би било полезно обаче само ако са известни математическите величини, а те, разбира се, не са[23].

Очевидно е, че усилието да се увеличат шансовете на всички няма да доведе до уеднаквяване на шансовете на всеки. Шансовете винаги ще зависят не само от бъдещи събития, които правото не контролира, но също и от първоначалното положение на всеки индивид в момента, когато са приети правилата за поведение. При един продължителен процес първоначалното положение на всеки човек винаги ще е резултат на предшестващи фази и следователно ще е непредвиден факт и ще зависи от случайността както всяко бъдещо развитие. И тъй като част от повечето човешки усилия обикновено са насочени към усъвършенстване на техните шансове за бъдещето, а не към задоволяване на текущите им нужди, и колкото повече успяват в последното, първоначалното положение на всеки ще бъде толкова резултат от поредица от минали събития, колкото и от неговите усилия и предвидливост. Следователно оказва се, че тъй като човекът е свободен да решава дали да използва резултатите от текущите си усилия за ежедневно потребление или за увеличаване на бъдещите си възможности, положението, което вече е достигнал, ще му увеличи шансовете за постигане на още по-добро положение, тоест "този, който има, ще получи". Възможността за разпределение на нечии средства във времето от своя страна проявява тенденция да засили несъответствието между заслугите на настоящите усилия и облагите, които постоянно се извличат.

Тъй като се основаваме на институцията на семейството за въвеждане на личността в живота, веригата от събития, определящи перспективите на всеки, по необходимост се простира преди периода на неговия индивидуален живот. Неизбежно е в развиващия се процес на каталаксия началната точка и следователно перспективите на отделните хора да бъдат различни.

Не казваме, че не е проблем на справедливост да се поправи положение, обусловено от по-ранни несправедливи действия или институции. Но освен ако подобна несправедливост не е очевидна и скорошна, не би било практично да се поправя. За

предпочитане е като цяло да се приеме дадено положение като породено от случайността и само оттук нататък да се въздържаме от каквито и да е действия, облагодетелстващи отделни лица или групи. Въпреки че изглежда примамливо правото да се създава по начин, че да увеличава в по-голяма степен възможностите на тези, чиито шансове са относително малки, това трудно може да се постигне чрез всеобщи правила. Без съмнение има случаи, при които миналото развитие на правото е създало пристрастие в полза или в ущърб на отделни групи, и подобни разпоредби трябва да се отменят. Като цяло изглежда, че обстоятелството, което противно на широко разпространеното разбиране е допринесло най-много през последните две столетия, за да подобри не само абсолютното, но и относителното положение на хората с най-ниски доходи, е общото нарастване на богатството, което увеличава доходите на най-ниско платените групи в по-голяма степен, отколкото на по-високо платените. Това, разбира се, е последица от обстоятелството, че веднъж след като е прогонен злият дух на Малтус, нарастването на съвкупното богатство прави труда по-рядък от капитала. Но нищо освен установяването на абсолютно равенство на всички доходи не може да промени, че определена част от населението трябва да се окаже на дъното на социалната стълбица и въпрос на логика е, че шансът на всеки случайно избран човек да се окаже измежду най-нископлатените десет процента е точно едно на десет[24]!

Доброто общество е това, в което шансовете на всеки избран произволно са възможно най-големи

Изводът, до който достигат нашите разсъждения, е, че следва да разглеждаме като най-желан обществен ред този, който ще изберем, ако знаем, че нашето първоначално положение в него се определя изцяло от случайността (като раждането ни в определено семейство). Тъй като привлекателността на подобен шанс за възрастния човек зависи вероятно от конкретните умения, способности и вкусове, които вече е придобил, по-добре е да кажем, че най-доброто общество е това, в което предпочитаме да поставим нашите деца, ако сме сигурни, че положението им ще се определи чрез жребий. Много малко хора ще предпочетат в такъв случай егалитарно общество. Възможно е например, докато някой разглежда живота в миналото на поземлената арис-

токрация като най-приятния вид живот, да избере общество, в което такъв живот съществува, само ако е уверен, че той или децата му ще бъдат членове на тази класа, но вероятно ще реши по различен начин, ако знае, че положението се определя чрез теглене на жребий и вследствие на това е по-вероятно да стане селскостопански работник. Тогава много вероятно е да избере именно индустриалното общество, което не предлага захаросани плодове на малцина, а по-добри перспективи за голямото мнозинство[25].

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ДИСЦИПЛИНАТА НА АБСТРАКТНИТЕ ПРАВИЛА И ЕМОЦИИТЕ НА ПЛЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

Либерализмът — добре е да припомним това сега — е висша форма на алтруизъм; това са правата, които мнозинството предоставя на отделните малцинства, и затова е най-благородният повик, някога звучал на тази планета. Той прогласява решимостта да се сподели съществуването с противника; нещо повече, дори с противник, който е слаб. Невероятно е, че човешкият вид е успял да достигне до толкова благородно отношение, толкова парадоксално, изтънчено и неестествено. Затова не е чудно, че скоро след това същото това човечество се е опитало да се освободи от него. Това е дисциплинираност, твърде трудна и сложна, за да се установи трайно на земята.

Хосе Ортега-и-Гасет*

Преследването на непостижими цели може да попречи на достигането на възможните

Не е достатъчно да се признае, че "социалната справедливост" е празна фраза без определяемо съдържание. Тя се е превърнала в мощно заклинание, което обслужва дълбоко вкоренени емоции, заплашващи да разрушат Великото общество. За нещастие не е вярно, че нещо, което не може да бъде постигнато, не може да навреди, когато се преследва[1]. Подобно преследването на мираж то вероятно ще създаде резултати, които човек би предотвратил, ако можеше да ги предвиди. Много желателни цели ще се принесат в жертва в името на напразната надежда да стане възможно нещо, което винаги ни се изплъзва.

Понастоящем живеем под господството на две различни и

несъвместими концепции за това, какво е правилно; и след период на възход на концепциите, направили възможна представата за Отворено общество, бързо навлизаме в концепцията за племенно общество, от която бавно се отдалечавахме. Надявахме се, че с разгрома на европейските диктатори сме прогонили заплахата от тоталитарна държава, но само сме успели в действителност да потушим първото избухване на една реакция, която бавно се разпространява навсякъде. Социализмът е просто повторно заявяване на племенната етика, чието постепенно отслабване е направило възможен прехода към Великото общество. Потъването на класическия либерализъм под натиска на неотделимите сили на социализма и национализма е последица от съживяване на тези племенни чувства.

Повечето хора все още не желаят да се обърнат с лице към най-тревожния урок на съвременната история, че най-големите престъпления на нашето време са извършени от правителства, ползващи се от ентусиазираната подкрепа на милиони хора, водени от морални подбуди. Не е вярно, че Хитлер или Мусолини, Ленин или Сталин са използвали най-низшите инстинкти на своите народи: те са апелирали и към някои чувства, които преобладават в съвременните демокрации. Колкото и да са били разочаровани най-зрелите привърженици на тези движения, като са видели резултатите от подкрепяната от тях политика, без съмнение в редовете на комунистическите, националсоциалистическите или фашистките движения е имало много мъже и жени, вдъхновени от идеали, не много по-различни от тези на най-влиятелните социални философи в западните страни. Някои от тях със сигурност са вярвали, че са ангажирани в създаването на справедливо общество, в което ще се полагат много по-големи грижи за най-заслужилите или "обществено най-ценните" нужди. Те са били водени от желание за обозрима обща цел, което е нашето наследство от племенното общество и го откриваме навсякъде.

Причините за съживяване на организационното мислене на племето

Една причина напоследък да наблюдаваме силно съживяване на организационното мислене и упадък в разбирането на функционирането на пазарния ред е, че непрекъснато нарастваща част от членовете на обществото работят като членове на голе-

ми организации и пределът на техните възгледи е ограничен до това, което се изисква от вътрешната структура на подобни организации. Докато селянинът, свободният занаятчия, търговецът и надничарят са запознати с пазара и дори да не разбират неговото функциониране, трябва да приемат повелите му като естествен развой на събитията, появата на големи предприятия и голяма административна бюрокрация е довела до това, че все по-голяма част от хората прекарва целия си трудов живот като членове на големи организации и са свикнали да мислят изцяло в условията на изискванията на организационната форма на живот. Въпреки че дори в прединдустриалното общество голямото мнозинство също прекарва по-голяма част от живота си в рамките на родова организация, която е основната единица на цялата икономическа дейност[2], главата на семейството е възприемал обществото като мрежа от фамилни единици, свързани чрез пазара.

Днес организационното мислене все повече доминира дейността на много от най-могъщите и влиятелни фигури на съвременното общество, самите организатори[3]. Съвременното развитие на техниките на организация и последвалото увеличаване на обема на конкретните задачи, които могат да се реализират чрез средствата на мащабна организация отвъд границите на възможното, създали убеждение, че няма граници пред това, което организацията може да постигне. Повечето хора нямат представа за степента, в която по-всеобхватният ред в обществото, от който зависи успехът на организациите в него, зависи от действието на сили от съвсем друг вид.

Друга причина за нарастващото господство на организационното мислене е, че успехът на целенасоченото създаване на нови правила за целевите организации в много отношения е толкова голям, че хората вече не признават, че по-всеобхватният ред, в рамките на който действат организациите, се основава на различен тип правила, които не са създадени предвид постигането на предвидима цел, а са продукт на процес на проба и грешка, в хода на който се е натрупал повече опит, отколкото притежава всеки жив човек.

Неморалните последици на вдъхновени от морала усилия

Макар в далечната перспектива на западната цивилизация историята на правото да е история на постепенно развитие на пра-

вила за справедливо поведение, годни за всеобщо приложение, неговото развитие през последните сто години е станало все повече разрушаване на справедливостта чрез "социалната справедливост", докато накрая някои студенти по право са загубили представа за първоначалното значение на "справедливост". Вече видяхме как процесът взима главно формата на замяна на правилата за справедливо поведение от тези правила на организациите, които наричаме публично право ("право на власт и подчинение"), различие, което някои социалистически юристи усилено се опитват да заличат[4]. По същество това означава, че човек вече е обвързан не само от правила, ограничаващи сферата на частната му дейност, но е и станал все повече подчинен на нарежданията на властта. Нарастващите технологични възможности за контрол заедно с предполагаемото морално превъзходство на общество, чиито членове служат на една и съща йерархия от цели, са придали на тази тоталитарна тенденция нравствен облик. Именно концепцията за "социална справедливост" е станала троянският кон, чрез който настъпва тоталитаризмът.

Ценностите, които все още са оживели от малките целеви групи, чиято сплотеност зависи от тях, са не само различни, но и често несъвместими с ценностите, които правят възможно мирното съжителство на голям брой хора в Отвореното общество. Убеждението, че като преследваме идеала за това Велико общество, в което всички човешки същества са равни, можем да запазим и различните идеали на малкото затворено общество, е илюзия. Ако се опитаме, ще бъде разрушено Великото общество.

Възможността хората да живеят заедно в мир и взаимна изгода, без да трябва да приемат общи конкретни цели, а като са подчинени само на абстрактни правила за поведение[5], е може би най-голямото откритие на човечеството. "Капиталистическата" система, възникнала от това откритие, без съмнение не удовлетворява напълно идеалите на либерализма, защото се е установила, когато законодатели и правителства не са разбирали наистина *modus operandi* на пазара, и до голяма степен въпреки действително прокарваната политика[6]. Капитализмът, какъвто съществува днес, разбира се, има много поправими недостатъци, които една интелигентна либерална политика трябва да премахне. Система, която се основава на силите на спонтанния ред на пазара, след като достигне опреде-

лено равнище на богатство, не е несъвместима с гарантирането от правителството, извън пазара, на известна сигурност срещу тежки лишения. Но опитът да се осигури на всеки това, което се смята, че заслужава, чрез налагане на всички на система от общи конкретни цели, усилията към които се направляват от властта, както социализмът се опитва да направи, ще бъде ретроградна стъпка, която ни лишава от оползотворяване опита и стремежите на милиони, а следователно и от предимствата на свободната цивилизация. Социализмът не просто се основава на различна система от основополагащи ценности в сравнение с либерализма, които трябва да се уважават, дори да не се споделят, той се основава на интелектуална грешка, която прави последователите му слепи за неговите последици. Това трябва ясно да се каже, защото ударението на предполагаемата разлика в основните ценности е станало общо извинение на социалистите за избягване на истинския интелектуален проблем. Претендираното различие в основополагащите ценностни съждения е станало защитна маска, използвана, за да прикрие погрешните съображения в основата на социалистически схващания.

Във Великото общество "социалната справедливост" става разрушителна сила

Не само че е невъзможно Великото общество да се развива, като реализира правила на "социална" справедливост или справедливост в разпределението; за неговото запазване е необходимо нито една отделна група, споделяща общи възгледи за това, на какво има право, да не може да ги наложи, пречейки на другите да предлагат своите услуги при по-благоприятни условия. Макар общите интереси на тези, чието положение се засяга от едни и същи обстоятелства, да са в състояние да създадат силно общо убеждение относно това, което им се полага, и подбуда за общо действие за постигане на техните цели, всяко подобно групово действие за осигуряване на определен доход или положение за участващите в него създава пречка пред интеграцията на Великото общество и поради това е антисоциално в истинския смисъл на думата. То става разединителна сила, защото създава не съгласуваност, а конфликт между интересите на различните групи. Както активните участници в борбата за "социална справедливост" добре знаят, тя става на практика бор-

ба за власт на организираните интереси, в която аргументите за справедливост са само претекст.

Основното, което поддържаме, е, че невинаги, когато група хора има силно убеждение за това, което счита като свое право по справедливост, това означава, че съществува (или може да се открие) съответно правило, което, всеобщо приложено, да създаде жизнеспособен ред. Илюзия е да се смята, че когато един въпрос се представи като въпрос на справедливост, е възможно да се открие всеобщо приложимо правило, което да реши този въпрос[7]. И обстоятелството, че правото се опитва да задоволи претенциите на някого за справедливост, не доказва, че това е правило за справедливо поведение.

Всички групи, които преследват еднакви или успоредни цели, ще развият общи възгледи относно това, кое е правилно за членовете на тези групи. Тези възгледи обаче ще бъдат правилни само за онези, които преследват еднакви цели, но могат да бъдат изцяло несъвместими с принципите, чрез които подобна група се интегрира в цялостния ред на обществото. Производителите на конкретна стока или услуга, които се стремят към добро възнаграждение за своите усилия, ще считат за несправедливо поведението на друг производител, който се опитва да намали доходите на останалите. Все пак именно действия на някои членове на групата, които останалите разглеждат като вредни, ще съдействат за съгласуване поведението на членовете на групата с цялостния ред на Великото общество и поради това ще облагодетелстват всички.

Само по себе си не е несправедливо, ако бръснарят в един град получава 3 долара за подстригване, докато в друг град получава само 2 долара за същата работа. Но очевидно би било несправедливо, ако бръснарите в първия град пречат на някого от втория да подобри положението си, като предлага услуги в първия град за 2,50 долара и по този начин, подобрявайки своето положение, намалява доходите на първата група. Именно срещу подобни усилия се позволява на установени групи да се обединяват в защита на своите вече установени позиции. Правилото "не прави нищо, което може да намали доходите на членовете на собствената ти група" често ще се разглежда като задължение, налагано от справедливостта спрямо останалите членове. Но то не може да се смята за правило за справедливо поведение във Великото общество, където влиза в противоречие с общите принципи, въз основа на които се съгласува дейността

в това общество. Останалите членове на същото общество ще имат интерес и морално право да пречат на реализирането на подобно правило, което членовете на отделната група считат за справедливо, защото принципите на интеграция във Великото общество изискват поведението на някои заети с дадена дейност да доведе до намаляване на доходите на себеподобните им. Това са именно добродетелите на конкуренцията. Концепцията за групова справедливост често определя всяка действена конкуренция като несправедлива — и голяма част от "добросъвестната конкуренция" изисква в действителност по-малка цел.

Вероятно при всяка група, чиито членове съзнават, че техните перспективи зависят от едни и същи обстоятелства, ще се установи виждане, че е несправедливо всяко поведение на който да е член, което уврежда останалите и като следствие ще се предизвика желание да се предотврати подобно поведение. Но всяко външно лице с право ще смята за несправедливо, ако на член на такава група се попречи от събратята му да предлага по-благоприятни условия в сравнение с останалите членове на групата. Това е вярно и когато някой "външен човек", който преди това не е признат за член на групата, бъде заставен да се подчинява на стандартите на групата, след като неговите усилия се конкурират с техните.

Важното обстоятелство, което повечето хора не желаят да признаят, дори да е вярно в повечето случаи, е, че макар преследването на егоистичните цели обикновено да поставя личността в служба на общия интерес, колективните действия на организираните групи са почти винаги неизменно противоположни на общия интерес. Това, което фактически води към осъдително отношение като антисоциално на преследването на индивидуални интереси, способстващо на общия интерес и води пък към похвала като "социална" ползата за тези групови интереси, които разрушават всеобщия ред, са чувства, които ние сме наследили от по-ранни форми на обществото. Използването на принуда в служба на подобен вид "социална справедливост", имаща предвид интересите на конкретна група, към която личността принадлежи, означава винаги създаване на защита за отделните групи срещу външни лица — групи на организирани интереси, които съществуват, защото им е позволено да използват сила или натиск върху правителството за благото на техните членове. Но макар и членовете на подобни групи да могат да постигнат помежду си съгласие, че това, което искат, е

справедливо, няма принцип, въз основа на който то да изглежда справедливо и на външните лица. Дори днес, ако такава група е достатъчно голяма, представянето от нейна страна на исканията на членовете ѝ за справедливи се възприема повсеместно като схващане за справедливостта, което трябва да се вземе предвид при уреждане на цялото, дори да не почива на общоприложим принцип.

От грижата за най-онеправданите до защитата на организираните интереси

Не трябва обаче да забравяме, че в началото на борбата за "социална справедливост" стои похвалното желание за премахване на бедността и че Великото общество е успяло блестящо при премахване на бедността в абсолютен смисъл[8]. Никой, който е трудоспособен, днес не е лишен от храна и подслон в напредналите страни, а за нетрудоспособните необходимото им обикновено се осигурява извън пазара. Бедността в относителен смисъл трябва да продължи да съществува, разбира се, освен в едно напълно егалитарно общество: след като съществува неравенство, някой трябва да е на дъното на стълбицата. Премахването на абсолютната бедност обаче не се подпомага от усилията да се достигне "социална справедливост"; всъщност много от страните, където абсолютната бедност е все още остър проблем, грижата за "социалната справедливост" е станала една от главните пречки за премахването на бедността. На Запад постигането от голям брой хора на относителен комфорт е резултат от общото нарастване на богатството и само се забавя от мерки, намесващи се в пазарния механизъм. Именно пазарният механизъм е довел до увеличаване на съвкупните доходи, което пък е дало възможност да се осигурява извън пазара подкрепа за тези, които са нетрудоспособни. Опитите да се "поправят" резултатите от пазара по посока на "социалната справедливост" вероятно са причинили повече несправедливост във формата на нови привилегии, явяващи се пречки пред мобилността и осуетяващи усилията, отколкото са съдействали за намаляване на бедността.

Това развитие е последица от обстоятелството, че призивът за "социална справедливост", отначало отправян от името на най-онеправданите, с пост от много други групи, чиито членове чувстват, че те не получават толкова, колкото смятат, че

заслужават, и отчасти от групи, чиито позиции са застрашени. Като искане политическите действия да осигуряват на членовете на дадена група в известен смисъл заслужено положение, "социалната справедливост" е несъвместима с идеала, че принуда трябва да се използва само за да се приведат в действие същите правила за правомерно поведение, които всички могат да вземат предвид при съставяне на своите планове. Но когато тези искания първо се уважат в полза на групи, на чието нещастие всеки симпатизира, вече е отворен пътят за исканията на всички, които считат, че застрашеното им положение трябва да бъде защитено чрез правителствени мерки. Нещастието обаче не може да създаде искане за защита срещу рисковете, които всеки трябва да понесе, за да достигне положението, което заема. Самият език, който текущо се използва и маркира като "социален проблем" всичко, което причинява недоволство на дадена група и предпоставя, че е задължение на законодателното тяло да направи нещо по такъв "социален проблем", е превърнал концепцията за "социална справедливост" в претекст за искания на привилегии от специалните интереси.

Тези, които се отнасят с възмущение към концепцията за справедливост, която не може например да предотврати "бързата миграция на селячеството, започнала веднага след Наполеоновите войни, или упадъка на занаятчийството през втората половина на века, или пауперизацията на надничарите"[9], разбират изцяло погрешно какво може да се постигне чрез правила за справедливо поведение в свят на свободни хора, които взаимно си оказват услуги за своето благо и на които никой на поставя задачи или раздава блага. Тъй като днес сме в състояние да изхранваме числеността, която човечеството е достигнало, само благодарение на интензивното оползотворяване на разпръснатото знание, станало възможно чрез пазара — да не говорим за поддържането на това равнище на благоденствие, което значително мнозинство е достигнало в отделни страни, няма да е справедливо да освободим някого от необходимостта да приеме по-малко благоприятно положение, отколкото вече постигнатото, когато ходът на събитията намали стойността на услугите им за останалите. Колкото и да съжаляваме за тези, които не по своя вина, а в резултат на непредвидимо развитие се окажат във влошено положение, това не означава, че можем едновременно да постигнем и прогресивно увеличаване на равнището на обществото богатство, от което зависи бъдещото

подобряване на условията на мнозинството, и недопускане влошаването положението на отделни групи.

"Социалната справедливост" е станала на практика само лозунг, използван от всички групи, за чието положение има тенденция към влошаване — фермери, самостоятелни занаятчии, миньори, дребни търговци, чиновници и значителна част от старата "средна класа", а не от промишлените работници, от чието име за първи път той е издигнат и които са се облагодетелствали от развитието в последно време. Това, че позоваването на справедливостта от страна на подобни групи успява да спечели симпатията на мнозина, които считат за естествена традиционната йерархия на обществото и негодуват срещу навлизането на нови хора в средната класа, за принадлежност към която някога елементарната грамотност е била достатъчна, не показва, че подобни искания имат нещо общо с общоприложимите правила за справедливо поведение.

При съществуващата политическа система подобни искания ще бъдат удовлетворени на практика само когато подобни групи са достатъчно големи, за да се съобразяват политически с тях, и особено ако е възможно да организират своите членове за общо действие. По-късно ще видим, че не всички, а само някои могат да бъдат организирани и като следствие добитите ползи ще облагодетелстват само някои, а останалите ще бъдат увредени. Колкото повече организации на интересите се използват за тази цел, толкова по-необходимо става за всяка група да се организира за натиск върху правителството, защото тези, които не успеят, ще останат на сухо. Така концепцията за "социална справедливост" се превръща в осигуряване от правителството на съответен доход за отделните групи, което прави неизбежно засилващата се организираност на всички подобни "интереси". Но защитата на очакванията, които тази гарантираност създава, не може да се предостави на всички освен в едно статично общество. Единственото справедливо разрешение тогава е да не се предоставя на никого.

Някога този аргумент трябваше да се насочи главно срещу профсъюзите, тъй като те са първата група, успяла да придаде на своите искания видимостта на легитимност и получила позволение да използва принуда за тяхното реализиране, като ги е представила като изискващи се от "социалната справедливост". Но макар и първоначално облагодетелстването на сравнително бедните и онеправдани групи да е направило неравенството да

изглежда оправдано, подобно неравенство е послужило като първа стъпка към разрушаване на принципа на равенство пред закона. Днес именно тези, които са многочислени или могат да се организират, за да лишат останалите от предоставяните услуги, печелят в политическите пазарлъци, на които се основава законодателството в съвременната демокрация. С конкретните абсурди, които възникват, когато една демокрация се опитва да уреди разпределението на доходите чрез гласа на мнозинството, ще се занимаем едва в третия том на настоящото съчинение.

Опитите да се "коригира" пазарният ред водят до неговото разрушаване

Преобладаващото виждане днес, изглежда, е, че ние трябва в най-голяма степен да използваме основните сили на пазарния ред, но трябва да "поправим" неговите резултати, когато те са очевидно несправедливи. И докато доходите на отделните индивиди и групи не се определят от решенията на някакъв орган, конкретното им разпределение не може да се нарече нито справедливо, нито несправедливо. Ако искаме да го направим по същество справедливо, трябва да заменим целия спонтанен ред с организация, при която делът на всеки се определя от централен орган. С други думи, "корекциите" в разпределението, извършени в спонтанния процес чрез отделни действия на намеса, никога не могат да бъдат справедливи, в смисъл да удовлетворяват правила, еднакво приложими към всички. Всяко подобно отделно действие ще даде почва за искания от останалите да бъдат третирани по същия начин и тези искания могат да се удовлетворят само ако всички доходи се разпределят така.

Настоящите усилия да се установи спонтанен ред, коригиран с принципите на справедливостта, се оказват опит да се съчетае най-доброто от два свята, които са несъвместими. Може би абсолютен властник, напълно независим от общественото мнение, може да се посвети на премахване на трудностите на най-онеправданите и да позволи на спонтанния ред да определя положението на останалите. Напълно възможно е да се отделят изцяло от пазарния механизъм тези, които не могат адекватно да се издържат чрез него, и да им се предоставят средства, предназначени за целта. За човек в началото на несигурна кариера и за неговите деца сигурно е съвсем разумно да се

съгласи на всички да бъдат осигурени минимум средства, но във всички случаи. Но правителство, зависещо от общественото мнение, особено демократичното, няма да е в състояние да ограничи подобни опити да се използва пазарът за облекчаване на голяма част от най-бедните. Независимо дали възнамерява да се ръководи от принципи или не, на практика, ако има властта да прави това, то ще бъде ръководено от принципите, съдържащи се имплицитно в предшестващите му действия. Чрез предприеманите мерки то ще формира мнения и установява стандарти, които ще го принудят да продължи вече започнатия курс.

Възможно е да се "коригира" ред само чрез осигуряване на последователното прилагане на принципите, на които той се основава, а не чрез прилагане на някаква част от всички принципи, която не се отнася до останалите. Тъй като същността на справедливостта е всеобщото прилагане на едни и същи принципи, необходимо е правителството да подпомага определени групи само при условия, при които е готово да действа по същия начин и във всички подобни случаи.

Бунтът срещу дисциплината на абстрактните правила

Възходът на идеала за неперсонифицираната справедливост, основана на формални правила, е постигнат чрез продължителна борба срещу чувствата на лична лоялност, които съставляват основата на племенното общество, но на които във Великото общество не може да се позволи да определят използването на принудителната власт на правителството. Постепенното разпростиране на общия порядък на мира от малката група към по-големи общности съдържа непрекъснати сблъсъци между изискванията на груповата справедливост, основана на общи обозрими цели, и изискванията на всеобщата справедливост, еднакво приложима към чужденеца и члена на собствената група[10]. Това предизвиква непрекъснато противоречие между чувства, дълбоко залегнали в човешката природа през хилядолетията на племенно съществуване, и изискванията на абстрактните принципи, чиято значимост никой не може да обхване в цялост. Човешките чувства са свързани с конкретни обекти, а чувството за справедливост в частност е до голяма степен свързано с предвидимите нужди на групата, към която всеки при-

надлежи — нуждите на занаята или професията, рода или селото, града или страната, от която всеки е част. Само мисловното възпроизвеждане на цялостния ред на Великото общество ни позволява да установим, че насочването към конкретни общи цели, което на повечето хора все още изглежда по-достойно и висше в сравнение със сляпото подчинение на абстрактните правила, ще разруши този по-голям ред, на който всички човешки същества могат да разчитат.

Както вече видяхме, много от онова, което е наистина социално в малките целеви групи, защото съдейства за функционирането на реда в това общество, би било антисоциално от гледна точка на Великото общество. Исканията за "социална справедливост" са всъщност израз на бунт на племенния дух срещу абстрактните изисквания на вътрешната съгласуваност на Великото общество без обозрима обща цел. Само чрез разпростиране на правилата за справедливо поведение към отношенията с всички хора и същевременно чрез премахване на задължителния характер на тези правила, които не могат да се прилагат универсално, ще достигнем до всеобщ мирен ред, който може да интегрира цялото човечество в едно общество.

Докато в племенното общество условието за вътрешния мир е предаността на всички членове на обществото към някакви общи обозрими цели и вследствие на това към волята на някого, който може да реши кои са целите в даден момент и как трябва да бъдат постигнати, Отвореното общество на свободни хора става възможно само когато индивидите са принудени единствено да се подчиняват на абстрактни правила, които очертават кръга от средства, които е разрешено на всеки да използва за своите цели. Докато отделни частни цели, които в което и да е общество трябва да бъдат винаги цели на отделни индивиди или групи, се разглеждат като оправдание за принуда, винаги възникват конфликти между групите с различни интереси. И наистина доколкото частните цели са основа на политически организации, тези, чиито цели са различни, стават неизбежно врагове и е вярно, че в подобно общество политиката по необходимост се ръководи от отношения приятели-врагове[11]. Правилата за справедливо поведение могат да станат еднакви за всички само ако конкретните цели не се считат като оправдание за принуда, освен при толкова изключителни и преходни обстоятелства, като война, въстание или природни бедствия.

Нравствеността на отвореното и закритото общество

Процесът, който описваме, е тясно свързан и е необходимо следствие от факта, че при екстензивен пазарен ред производителите следва да служат на хората, без да са запознати с техните индивидуални нужди. Подобен ред, който се основава на хора, работещи за задоволяване нуждите на индивиди, които не познават, предполага и изисква по-различни морални възгледи от тези при обществото, в което човек служи на обозрими потребности. Непрякото напътствие чрез очаквана парична възвръщаемост, функционираща като указание за изискванията на останалите, налага нови морални схващания, които не предписват конкретни цели, а само общи правила, ограничаващи сферата на позволеното поведение.

Част от морала на Отвореното общество става разбирането, че е по-добре да се инвестира едно състояние в средства, които дават възможност да се произвежда повече с по-малко разходи, отколкото то да се разпределя между бедните, или че е по-добре да се работи за потребностите на хиляди неизвестни хора, отколкото да се задоволяват потребностите на няколко познати съседи. Тези разбирания са се наложили не защото онези, които първи са ги възприели, са схванали по-голямата им полезност за околните, а защото групите и обществата, които са ги използвали, са били по-просперииращи от останалите, и постепенно става признато морално задължение да се действа по този определен начин. В най-чист вид този морал разглежда като висш дълг да се преследват собствените цели, без да се обръща внимание на ролята, която човекът играе в цялостния контекст на човешка дейност. Това е възгледът, който днес всеобщо, но малко подвеждащо се определя като калвинистки морал — подвеждащо, защото той вече преобладава в търговските градове на средновековна Италия и се проповядва от испанските йезуити едновременно с Калвин[12].

Все още считаме, че да направим добро, означава да задоволим определени известни нужди на познати хора и считаме, че наистина е по-добре да нахраним един гладуващ, когото познаваме, отколкото да задоволим острите потребности на сто човека, които не познаваме; всъщност вършим повече добро, преследвайки печалба. Заблуждаващо е и е навредило на неговата кауза, когато Адам Смит е създал впечатление като че ли

има значителна разлика между егоистичния стремеж към печалба и алтруистичните усилия да се задоволят известни нужди. Целта, за която преуспелият предприемач иска да използва печалбата си, може да бъде създаване на болница или художествена галерия за родния си град. Но независимо от това, какво смята да прави с доходите си, след като ги спечели, той ще облагодетелства повече хора, като се стреми към най-голяма печалба, отколкото би могъл, ако се съсредоточи за задоволяване потребностите на познати му хора. Той е воден от невидимата ръка на пазара да донесе помощта на съвременните приспособления до най-бедните домове, които дори не познава[13].

Вярно е все пак, че нравствените възгледи в основата на Отвореното общество са принадлежали дълго на малки групи в няколко градски селища и са започнали да доминират правото и общественото мнение в западния свят толкова наскоро, че често се възприемат като изкуствени и неестествени за разлика от интуитивните и може би отчасти дори инстинктивни чувства, наследени от по-старото племенно общество. Нравствените разбирания са направили възможно Отвореното общество да се развие в градовете, търговските и панаирните центрове, докато чувствата на голям брой хора все още са се ръководили от по-ограничени разбирания и ксенофобски, и вражески настроения са доминирали племенната група[14]. Възходът на Великото общество е толкова скорошно събитие, че човек още не е успял да отхвърли резултатите от стотици хиляди години на развитие и да не разглежда като изкуствени и нехуманни тези абстрактни правила за поведение, които често пъти противоречат на дълбоко вкоренените инстинкти да се ръководи в поведението си от усетените потребности.

Съпротивата срещу новия морал на Отвореното общество се увеличава също и от откритието, че то не само несъмнено разширява кръга на останалите хора, по отношение на които трябва да се спазват нравствени правила, но и че това разширение на сферата на нравствения кодекс води със себе си намаляване на неговото съдържание. След като задълженията, подлежащи на принудително осъществяване, трябва да са еднакви спрямо всички, задълженията спрямо никого не може да са по-големи от задълженията спрямо всички, освен ако е налице специална природна или договорна връзка. Може да съществува определено задължение да се дава издръжка в случай на нужда на точно определена група от хора, но не и спрямо всички хора

въобще. Нравственият напредък, който сме постигнали чрез Отвореното общество, а именно разширяването на задължението да се третират еднакво не само членовете на нашето племе, а и хора от по-широк кръг и в крайна сметка всички хора, е осъществен чрез намаляване на подлежащото на принудително изпълнение задължение да се действа съзнателно за благоденствието на останалите членове на същата група. След като не можем да познаваме останалите или обстоятелствата, при които живеят, подобно задължение става психологически и интелектуално невъзможно. Но изчезването на тези специфични задължения оставя емоционална празнота, като лишава хората както от удовлетворяващи ги задачи, така и от подкрепа в случай на нужда[15].

Затова не е изненадващо, ако не успее първият опит на човек да премине от племенното в отвореното общество, защото човек още не е готов да се откаже от моралните виждания, развили се в племенното общество, или както Ортега-и-Гасет пише за класическия либерализъм в пасажа, поставен в началото на тази глава, не е чудно, че "човечеството се е опитало да се освободи от... толкова благородно отношение, толкова парадоксално, изтънчено и неестествено... дисциплинираност, твърде трудна и сложна, за да се установи трайно на земята". Във време, когато огромното мнозинство е заето в организации и има малки възможности да изучи нравствеността на пазара, техният интуитивен стремеж за по-хуманен и индивидуализиран морал, съответстващ на наследените им инстинкти, може да разруши Отвореното общество.

Трябва да се разбере обаче, че идеалите на социализма (или на "социалната справедливост"), които изглеждат много привлекателни, не предлагат нов морал, а просто апелират към инстинкти, наследени от по-ранните типове общество. Те са не само атавизъм, но и напразен опит да се наложи на Отвореното общество моралът на племенното общество, който ако доминира, не само ще разруши Великото общество, но и в голяма степен ще застраши оцеляването на големия брой хора, до който човечеството е нараснало благодарение на триста години пазарен ред.

Така и хората, които се определят като отчуждени или отблъснати от обществото, основано на пазарния ред, не са носители на нов морал, а некултивирани или нецивилизовани индивиди, които никога не са научили правилата за поведение, на

които почива Отвореното общество, и искат да му наложат техните инстинктивни, "естествени" схващания, произтичащи от племенното общество. Това, което повечето от членовете на новите леви не виждат, е, че еднаквото третиране на всички хора, за което настояват, е възможно само при система, в която индивидуалното поведение е ограничено само от формални правила, а не се ръководи според известни резултати.

Присъщата на Русо носталгия за общество, ръководено не от научени морални правила, които могат да се обосноват само чрез рационално проникване в принципите, на които се основава този ред, а от неразумните "естествени" чувства, дълбоко вкоренени от хилядолетия живот в малката група, води непосредствено до искане за социалистическо общество, в което властта осигурява обозримата "социална справедливост" да се осъществява по начин, задоволяващ естествените чувства. В този смисъл всяка култура е неестествена и макар непреднамерена, е все пак изкуствена, защото се опира на спазването на научени правила, а не природни инстинкти. Противоречието между това, което хората все още чувстват като естествени чувства, и дисциплинираността на правилата, необходима за запазването на Отвореното общество, е наистина една от главните причини за така наречената "уязвимост на свободата": всички опити да се изгради Великото общество на основата на представата за познатата малка група, или да се превърне в общност чрез насочване на индивидите към общи предвидими цели, ще създаде тоталитарно общество.

Старият конфликт между преданост и справедливост

Постоянният конфликт между племенния морал и всеобщата справедливост се е проявявал през цялата история в перидично повтарящия се сблъсък между чувството за преданост и за справедливост. Голямата пречка пред всеобщото приложение на правилата за справедливо поведение е именно предаността към такива обособени групи като професия или класа, както и тези на род, нация, раса или религия. Едва постепенно и бавно тези общи правила за поведение спрямо всички започват да преобладават над специалните правила, които позволяват на личността да навреди на чужденеца, ако това служи на интересите на

нейната група. И макар този процес да е направил възможна появата на Отвореното общество и предлага далечна надежда за всеобщ мир, днешният морал не възприема от все сърце това развитие; и наистина напоследък е налице известно отстъпление от позициите, които са били достигнати навсякъде в западния свят.

И въпреки че в далечното минало са поставяни нечовешки изисквания в името на формалната справедливост, както когато в древния Рим е честван бащата, който като съдия без колебание е осъдил своя син на смърт, вече сме се научили да избягваме най-тежките от тези конфликти и като цяло да попречим на формалната справедливост да поставя изисквания към онова, което е свързано с нашите чувства. Напредъкът на справедливостта продължава до наши дни като непрекъснато надмощие на общите правила за справедливо поведение, приложими към всички отношения с околните над специалните правила, обслужващи интересите на отделните групи. Вярно е, че това развитие в известна степен спря при националните граници; но повечето нации са от такъв порядък, че все още продължава замяната на правилата на целево ориентираните организации с правилата на спонтанния ред на Отвореното общество.

Основната съпротива срещу това развитие се дължи на необходимостта от господство на абстрактните рационални принципи над чувствата, предизвикани от частното и конкретното, или господството на изводите, извлечени от абстрактните правила, чието значение е трудно разбираемо, над спонтанния отговор на усещането за конкретни последици, които засягат живота и условията на нашите близки. Това не означава, че правилата за справедливо поведение, които се отнасят за специалните лични отношения, са загубили своето значение във Великото общество. Това само означава, че тъй като в общество на свободни хора членство в подобни специални групи ще бъде доброволно, властта не може да реализира правилата на тези групи. Именно в свободното общество особено важна става ясната разлика между морални правила, които не се реализират принудително, и правилата на правото, които подлежат на принудително осъществяване. И ако е необходимо по-малките групи да се интегрират в по-сложния ред на обществото като цяло, това трябва да стане чрез свободно преминаване на хората между различните групи, в които те може да се приемат, ако се подчинят на правилата им.

Малката група в Отвореното общество

Бунтът срещу абстрактността на правилата, които трябва да спазваме във Великото общество, и привързаността към конкретното, което чувстваме по-близко, са просто знак, че интелектуално и морално не сме още напълно узрели за нуждите на неперсонифицирания всеобхватен ред на човечеството. За да се подчиним всеобхватно на тези правила, които са направили възможен прехода към Отвореното общество и на които сме се подчинявали, когато сме ги свързвали с нарежданията на повисшестояща власт, без да обвиняваме въображаем виновник за всяко нещастие, което ни сполети, очевидно е необходима степен на прозрение във функционирането на спонтанния ред, която все още малко хора са достигнали.

Дори моралните философи често просто потъват в чувства, наследени от племенното общество, без да се занимават със съответствието им с тежненията на универсалния хуманизъм, които те също споделят. Повечето хора със съжаление наблюдават упадъка на малката група, в която ограничен брой хора са свързани от множество лични връзки, и изчезването на определени чувства, свързани с нея. Но цената, която трябва да платим, за да постигнем Великото общество, в което всички човешки същества имат еднакви претенции към нас, е, че тези претенции трябва да се ограничат до избягване на вредоносно поведение и не могат да включват позитивни задължения. Свободата на личността да избира партньорите си на практика ще има за последица, че за различни цели ще действа с различни партньори и че никоя от тези връзки няма да е принудителна. Това предпоставя, че никоя от тези малки групи няма да има властта да наложи своите стандарти на несъгласните.

Дивакът в нас все още разглежда като добро само това, което е добро в малката група, но което Великото общество трябва не само да се въздържа да прилага, но и да не допуска отделните групи да наложат. Мирно Велико общество е възможно само ако то се откаже от метода за създаване на солидарност, който е най-ефективен в малката група, а именно действайки на принципа: "Ако хората трябва да бъдат в хармония, нека им дадем обща цел, за която да се борят." Това е схващане за създаване на съгласуваност, което води до интерпретиране на цялата политика като въпрос на отношения приятел-враг. То е също и средство, ефективно използвано от всички диктатори.

Освен когато е застрашено от враг самото съществуване на свободното общество, то трябва да се откаже от онова, което в много отношения е една от най-мощните сили за съгласуваност, общата обозрима цел. То трябва да каже сбогом, що се отнася до използването на принуда при употребата на силни нравствени чувства, които изглеждат на място в малката група и които макар и необходими в малките групи, от които е изградено Великото общество, могат да предизвикат напрежение и конфликти, ако се реализират принудително във Великото общество.

Концепцията, чрез която атавистичният стремеж към обозрими общи цели и която така добре обслужва потребностите на малката група, днес се проявява главно като "социалната справедливост". Тя е несъвместима с принципите, на които се основава Великото общество, и е противоположна на силите, съдействащи за неговата съгласуваност, които може с основание да бъдат наречени "социални". Нашите вродени инстинкти са тук в конфликт с правилата на разума, които сме усвоили, конфликт, който можем да решим само ако ограничим принудата до това, което е необходимо според абстрактните правила, и чрез въздържане от принудително реализиране на онова, което може да се оправдае само от стремежа към определени резултати.

Типът абстрактен ред, на който човек се е научил да се уповава и който му е позволил мирно да координира усилията на милиони, за нещастие не може да се основава на чувства като любов, които съставляват най-голямата добродетел в малката група. Любовта е чувство, което само конкретното предизвиква, а Великото общество е станало възможно благодарение на индивидуалните усилия, водени не от желанието да се помогне на определено друго лице, а от преследването на техните цели чрез спазването на абстрактни правила.

Важността на доброволните организации

Би било тъжно неразбирането на основополагащите принципи на свободното общество, ако се направи изводът, че тъй като лишават малката група от каквито и да било принудителни възможности, те не придават голяма стойност на доброволното действие в малката група. Като ограничават принудата до органите на управление и до използването ѝ за реализирането на общи правила, тези принципи целят възможно най-голямо огра-

ничаване на принудата и осигуряване възможно най-голяма свобода за доброволните усилия. Вредната идея, че всичко, от което обществото се нуждае, може да бъде задоволено чрез задължителна организация и че всички средства, които индивидите са готови да посветят на обществени цели, трябва да бъдат под контрола на правителството, е изцяло чужда на принципите на свободното общество. Напротив, истинският либерал трябва да желае колкото се може повече от тези "обособени общества в държавата", доброволни организации между индивида и правителството, които фалшивият индивидуализъм на Русо и Френската революция искат да потиснат; но той желае да ги освободи от всякаква изключителна и принудителна власт. Либерализмът не е индивидуалистичен в смисъл "всеки за себе си", макар по необходимост да е подозрителен към тенденцията организациите да присвояват изключителни права за членовете си.

По-късно (в петнадесета глава) ще трябва да разгледаме по-пълно проблемите, породени от съображението, че подобни доброволни организации поради значително по-голямата си власт в сравнение с личността трябва да бъдат ограничени в дейността си от правото по начин, който не е необходим при нея, и по-специално трябва да им се отнеме правото да дискриминират, което е важна част от свободата на личността. Това, което искаме да подчертаем, обаче не са необходимите граници, а по-скоро важността на съществуването на голям брой доброволни организации не само за частните цели на тези, които имат общ интерес, но и за обществени цели в истинския смисъл. За да се ограничи принудата, е наложително правителството да има монопол върху използването ѝ, но това не означава, че правителството ще има изключителното право да преследва обществени цели. В истински свободното общество обществените дела не са ограничени до дейността на правителството (най-малко на централната власт) и обществения дух не трябва да се изчерпва с интересите на правителството[16].

Една от най-големите слабости на нашето време е, че ни липсва търпение и увереност, за да изградим доброволни организации за целите, които оценяваме високо и веднага призоваваме правителството да предизвика чрез принуда или чрез средства, получени чрез принуда, нещо желано от голям брой хора. Но няма нищо по-убийствено за истинското участие на гражданина, ако правителството вместо само да осигурява основа-

та рамка за спонтанен растеж, стане монолитно и поеме задоволяването на всички потребности, които могат да се удовлетворят чрез общите усилия на мнозина. Голямата заслуга на спонтанния ред, занимаващ се само със средствата, е, че прави възможно съществуването на голям брой различни и доброволни организации, служещи на различни ценности като наука, изкуство, спорт и други подобни. Особено похвална е тенденцията в съвременния свят тези групи да се разпростират отвъд националните граници и че например един планински катерач в Швейцария може да има повече общи неща с планински катерач в Япония, отколкото с футболния запалянко в своята собствена страна; и че той може да принадлежи към обща асоциация с първия, която е напълно независима от политическите организации, към които всеки от тях принадлежи.

Настоящата тенденция правителствата да поставят всички общи интереси на големи групи под свой контрол води до разрушаване на истинския обществен дух. В резултат на това много мъже и жени, които иначе биха посветили много усилия на обществени цели, се отвръщат от обществения живот. На европейския континент прекалената загриженост на правителствата е попречила в миналото на развитието на доброволни организации за обществени цели и е създала традиция, при която частните усилия често се разглеждат като безвъзмездна намеса в чужди работи, а и съвременното развитие, изглежда, все повече създава подобно положение дори в англо-саксонските страни, в които някога частните усилия за обществени цели са били толкова характерна черта на обществения живот.

Илюзията на социалната справедливост е вторият том от обширното изследване на Фридрих Хайек *Право, законодателство и свобода*. Освен него целият научен трактат включва издадения вече първи том *Правни норми и правов ред* и подготвения за издаване трети том *Политическият ред на свободните хора*.

Настоящото произведение е аргументирано преосмисляне на класическия либерализъм [illegible] на съвременната политика и представлява [illegible] за изучаващите правна и политическа теория. Хайек [illegible] убеждението си, че продължаващото непроверено [illegible] на „социална справедливост" съдейства за ограничаване на личните права и за възхода на тоталитаризма.

Илюзията на социалната справедливост се занимава с теориите на утилитаризма и правния позитивизъм и отрича концепцията за „социалната справедливост". Хайек поддържа, че при свободна пазарна икономика това понятие е лишено от смисъл и поради това причинява неправилно насочване на иначе добронамерени усилия. Той твърди, че само централна власт и планова икономика могат да разпределят материалните блага между всички хора, и то с цената на индивидуалните свободи и ограничаване на свободата на избор на професия.

Ф. А. Хайек е награден с Нобелова мемориална награда за икономика през 1974 г. Преподава икономика и социална философия в Лондонското училище по икономика, Чикагския университет, Фрайбургския университет и е световно известен с ценните си приноси в тези научни области. Освен *Право, законодателство и свобода* други негови по-известни книги са *Фаталната измама, Пътят към крепостничеството, Конституция на свободата* и др.

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

CamScanner